

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелзэн

№ 114 (17062)

2005 чылдың
октябрь 11,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 20.00
Садар өртгээ – 3 рубль.

Аграр секторда шиитпирлээр айтырыглар эвээш эвес

Хүндүлүг, Шериг-оол Дизижикивич!
Көдээ ажил-агый болгаш болбаазыра-
дыр үлетпүрүнү ажилдакчыларының проф-
фесионал байырлалын таварыштыр сил-
ерниң регионун шупту чурттакчыларынга
болгаш Силерге сеткилениң ханызындан
байыр чедирип тур мен.

Эң-не чылыг сөстөргө хову-шөлдерниң
болгаш фермаларның ажилдакчылары,
көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң спе-
циалистери болгаш удурткучулары, ара-
тар (тараачын) ажил-агыйлары, эртеден-аг-
рарлар, көдээ интеллигенция төлептиг бо-
луп турар. Бүгү-ле эки чүүлдерни аш-чем
болгаш болбаазырадыр үлетпүрүнү база
балык ажил-агыйның ажилдакчыларынга
күзөдөм. Фашизмни тилзэн юбилейиг
чылда онзагай байыр чедириниңин бол-
гаш сагыш-сеткилениң ханызындан өөрүп
четтиргенини көдээде дайынның болгаш
күш-ажылдың хоочуннарынга күзөдөм.

Бистер байырлалывысты бедик көдөр-
лүшкүн-биле уткуп турар бис. Чурт бо
чылын база эки дүжүттү ажаап алган, арыг
деңзи-биле 78 млн. тонна тараа болгаш тараа
культуралары ажаап алдынган. Ол чурттуң
ниити хереглелин долузу-биле хандырып
турар, ооң-биле чергелештир тарааның
чамдызын даштыкыже үндүр садар арга
тургустунуп келген. Чурттуң агроүлетпүр
комплекси алды чыл улаштыр өзүлдениң
шимчээшкини камгалап ап келген. Ол-ла
үениң иштинде Россияның көдээ ажил-агый
продукциязының ниити иштики хемчээли
дөрттүң бири катап өскөн. Аш-чем үлет-
пүрү турум өзүлдени чедип алган. Балык
ажыл-агый адырында эки талаже эргилде
көстүп кел чыдар.

Күрүнениң талазындан көдээ ажил-
агыйның бараан бүдүрүкчүлеринге детким-
чени улгаттырып келген. Чээлилер чиик бол-
гаш таарымчалыг болуп турар. Ооң ниити
хемчээли бо чыл-биле деңзэрге, үш катап

өскөн. Лизинги таварыштыр хөй техника,
дериг-херекселдер болгаш мал келир.
Дүжүт камгалалының чарыгдалының ком-
пенсациязы өзүп турар. Мал ажылының эът-
кир угланыйшыкының уксаазын өстүрерин-
че онза кичээнгейни салып турар. Агроүлет-
пүр комплекзиниң ажил-агыйны чоруда-
рының биче хевирлерин быжыглаарынче
кады ажилдакылганы чорударынга күрүнө
дузалаар.

Ындыг болза-даа, аграр секторда шиит-
пирлээр айтырыглар эвээш эвес, бис олар-
ны силерниң-биле кады билир бис, кады
шиитпирлээр апаар бис.

Чурттуң удурткучузы көдээ ажил-агый-
ны эң-не кол национал сорулгаларның би-
рээзи кылдыр көрүп турар. Агроүлет-
пүрнүң бүдүрүлгезиниң хөгжүлдэзи көдээ
суурларга амыдырал-чуртталганы экижи-
деринге кол сорулгазы кылдыр салып ту-
рар. Келир чылдың бюджетинде көдээ бол-
гаш балык ажил-агыйларынга акшалан-
дырышыкыны көвүдедири көрдүнгөн.
Онза кичээнгейни көдээ суурларның социал
хөгжүлдезинче угландырган – аныяк спе-
циалисттерни чурттаар оран-сава-биле хан-
дылары, ажил телевириң өстүрери, ооң
иштинде башкыларның болгаш эмчилерниң,
көдээ чурттакчылыг суурларны газчыдары
база орук тудуун шапкынчыдары көрдүнүп
турар.

Тараачын кижичылдың дургузунда ка-
ра эртенден, кара кежээге чедир ажилдап
келир, боттарының профессионал байырла-
лында дыштаныр эргени чедип алганнар.
Силерге эрес-шудургу күш-ажылыңар дээш
база катап байыр чедирип каайн. Силерге,
Силерниң өг-бүлөңерге кадык-чаагай амы-
дыралды, аас-кежикти болгаш чаагай чо-
рукту күзөдөм.

**Хүндүктел-биле,
РФ-тиң көдээ ажил-агый сайыды
А.В. ГОРДЕЕВ.**

Тываның Россияның составынга каттышканындан бээр 61 чыл болганы-биле холбаштыр

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!
Россияның составынга Тываның кат-
тышканындан бээр 61 чыл болганы-биле
холбаштыр мээң чүректин ханызындан ба-
йыр чедириниңини хулээп ап көрүңер.

Эрткен чылын бистиң республика төө-
гүлүг болгаш ниитилел-политиктиг уjur-ду-
залыг улуг болушкун Россияның составын-
га Тываның каттышканындан бээр 60 чылын
болгаш Кызыл хоорайның тургустунганы-
ның 90 чылын байырлап эрттирген. Рес-
публикага юбилейлерни байырлаар дуга-
йында Чарлыкка чурттуң Президентизи В.В.
Путин атты салган, ооң ачызында Тываның
юбилейлери Россия хемчээлдиг уjur-дуза-
лыг болган.

Тываның совет үеде болгаш бистиң амгы
хүннерде төөгүзү чурттуң төөгүзүндөн аң-
гылаттынмас. Ада-чурттуң Улуг дайынының
чылдарында Тыва Арат Республика Россия-
ның составынга каттышпайн тургаш-ла,
Кызыл Шеригге бүгү талалыг улуг дузаны
чедирип турган. Тываның эки турачылары
совет дайынчыларның одуруунга немец-
фашисттерге эжелекчилерге удур тулчушкун-
нарга киришкен. Россияның составынга
Тываның дайын чылдарының кончуг берге
үезинде киргени канчаар-даа аажок улуг
болушкун болур. Тыва улус Россияның
улузу-биле кады бодунуң бүдүрүлгө күчү-
шылдалын, бодунуң эң ховар культуразын
хөгжүдеринге, боттарының урууларынга
төлептиг амыдыралды хандыраарынга бү-
зүрзэн.

61 чыл бурунгаар тыва улустуң шын ши-
лип алышыкыны Тыва Республика Россия
Федерациязының долу эргелиг субъектизи
салым-чолду тодараткан, бодунуң төөгүлүг
чаңчылдарын ыдыктыг камгалап чоруур
Россияның бүгү улустары-биле бурунгаар-
лап чоруп ораар.

Бөгүн бистиң республика Россия Феде-
рациязының бүгү субъектилерин-биле деңге
чурттакчы чонун амыдыралының денделин
бедидер, доктаамал экономиктиг өзүлдөге
таарымчалыг байдалды тургузар сорулга-
ларны шиттирлеп турар. Кижилерниң амы-
дыралының шынарын экижидеринче углан-
ган чурттуң Президентизи В.В. Путинниң
идип үндүргөн чугула эгелээшкинери бүгү
таварылгаларда моон сонгаар өзүлдөге
дузалаары чугаажок. Хөй националдыг
Тываның чону моон сонгаар демократияны
хөгжүдөр, күрүнө тургузуун болгаш ре-
гионнар аразында харылзааларны быжыг-
лаар, В.В. Путинниң чурттуң мурнунга со-
циал болгаш 2010 чылга чедир Россияның
экономиказын көдүрер талазы-биле салган
сорулгаларын күүседиринге төлептиг үлүүн
киирер дээрзинге бүзүрээр мен. Россияның
бүгү улустары-биле кады экономиканың
хөгжүлдезиниң темпизин өстүрер, кижилер-
ниң амыдыралының денделин бедидер,
чурттуң конституция тургузуунга шынчы чо-
рукту, Россия Федерациязының чаңгыс эвин
болгаш бүдүн бүрүн турарын камгалаар
ужурлуг бис.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!
Россияның составынга Тываның каттышканы-
ның 61 чылы – кайгамчыктыг хүн-биле си-
лерге байыр чедирбишаан, бистиң онза
чараш черивистиң чурттакчы бүрүзүңге бы-
жыг кадыкшылды, аас-кежин, чаагай чо-
рукту болгаш амыдыралыңа улуг чедиш-
киннерни күзөдөм.

Төрзэн Тывавыс хүн келген тудум-на
чечектелип, экижип турзун! Ооң чурттакчы
чону аас-кежиктиг болгаш чедишкиннерлиг
болзун! Шуптуңарга тайбыңны болгаш
буяны күзөдөм!

**Тыва Республиканың Чазак
Даргазы Ш. ООРЖАК.**

Эргим өңүктөр!
Агроүлетпүр комплекзиниң
болгаш болбаазырадылга үлетпү-
рүнүң хүндүлүг ажил-ишчилери
болгаш хоочуннары!

Силерниң профессионал бай-
ырлалыңар-биле эң чылыг байыр
чедириниңинерни хулээп ап кө-
рүңер! Көдээ ажил-агыйның
ажылдакчыларының хүнү Тывага
онза уjur-уткалыг, чүге дизе мал
ажыл-агыйы үе-дүптен бээр рес-
публиканың экономиказының үн-
дезини болуп келген, а кижиниң
бай-шыдалдыын ооң мал-мага-
нының саны-биле санап келген.
Сөөлгү чылдарда көдээниң ажил-
ишчилериниң үлүүңге эвээш эвес
шылгалдалар онаашкан. Ынчалза-
жок олар ону шыдажып эрткен
болгаш маңа амыдыралчы ту-
руштуун база бодунуң херзэнге
бердингенин көргүскөн. Бөгүн агр-
ар ажил-херек Тываның ажил-
агыйның мурнады көөр адыр-
ларының бирээзи болуп арткан.
Республиканың агроүлетпүр

комплекзиниң хөгжүлдезинге
көскү үлүг-хууун болбаазыра-
дылга бүдүрүлгелери кирип ту-
рар, олар чылдан чылче бүдүрүл-
гени сайзыраңгайдып, шынар-
ны экижидип, продукцияның ай-
маан калбартып, а ол ышкаш көдээ
ажыл-агый бүдүрүлгелеринге
экономиктиг болгаш бүдүрүлгө
сорулгаларын шиитпирлээринге
дузалажып турарлар.

Көдээге күрүнөден деткимче-
ниң кол угланыйшыкынарының би-
рээзи – социал инфраструктураны
сайзырадыры. Суурларның бол-
гаш көдээ черлерниң чурттакчы-
лары хоорайжыларның чаңгып
калганы амыдыралга таарымча-
лыг чүүлдерлиг – суг дамчыдык-
чылыг, телефоннуг, электроннуг
харылзаа дериглерлиг, эки орук-
тарлыг, культура, кадык камгала-
лы, өөредилге, дыштанылга албан
черлерлиг болур уjurлуг. Хөй ну-
руузунда көдээниң канчаар хөг-

жүп турарындан бүгү ниитилелдин
чаагай чоруу хамааржыр болгай.

Көдээниң ажил-ишчилериниң
бойдустан чаяаган мерген угааны,
чемгерикчи ие-черге хумагалал-
дыг хамаарылгазы, күш-ажылга
ынаа, бергелерге торулгазы бол-
гаш шыдамыккайы бүгү-ниитиниң
хүндүктелинге болгаш эң бедик
үнелелинге төлептиг.

Тываның көдээ ажил-агыйы-
ның болгаш болбаазырадылга
үлетпүрүнүң бүгү ажилдакчыла-
рынга амыр эвес шудургу ажылы
дээш сеткилимден өөрүп четтирип
тур мен. Бодунуң күш-ажылы-
ңар болгаш эстип читпес энергия-
ңар, чериңерге ынааңар-биле тө-
рзэн республикаңарның байлаан
улам көвүдөдип шыдаар силер
дээрзинге бүзүрээр мен. Силерге
моон-даа улам чедишкиннерни,
быжыг кадыкшылды, аал-ораны-
ңар тодуг-догаа болурун, тайбың-
ны, буяның сеткилди болгаш аас-
кежикти күзөдөм.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Фестивальдың бүгү чорудулгазының дургузунда
«Саяның» артистери бедик профессионал деңгелин,
сагылга-чурумнуун, кижиниң эң эки шынарларын база
ансамбльдин удурткучу звенозунуң демниг ажылын
көргүстү.

Тываның күрүнениң ырының болгаш танцының
«Саян» национал ансамблиниң бүгү артистериниң
адресинге ишти-хөңнүвүстен өөрүп четтиргенивистиң
база кайгап таалаанывыстың сөстөрүн хулээп ап
көрүңер.

**Португалетэ хоорайга эрткен
Бүгү-делегейниң XXXI фольклор
фестивалының директору Хосэ И. Бэйтиа**

*Португалетэ хоорай (Баскылар чурту)
2005 чылдың август 30.*

**Тыва Республиканың Чазаның Даргазы
Шериг-оол Ооржакка**

Бүгүдөге хүндүктелдиг хайырааты сеньор!
2005 чылдың июль 20-ден 31-ге чедир Португалетэ
хоорайга (Баскылар Чурту, Испания) эрткен Бүгү-де-
легейниң XXXI фольклор фестивалының органо-
медициниң өмүнээзинден силерниң республикадан кел-
ген «Саян» ансамблинге бистиң фестивалывыска
киржилгези дээш өөрүп четтириниңини илередир
база ук кайгамчык коллективтиң артистеринге чайын-
налчак көргүзүп дээш байыр чедирер алдар-аттыг
үлө меңээ онаашты.

«Саян» ансамблиниң артистери делегейниң янзы-
бүрү чурттарындан келген киржикчилер-биле кады
бистиң фестивалывыска Тыва Республиканы төлээ-
лзэн болгаш ук хүлээлгезин төлепти-биле күүсет-
тилер.

Чазак Даргазының ажил-албаны

Инвестицияларны хаара тудары-биле

Эрткен неделяда ТР-ниң Чазак биле Сибирь федералдыг
округта Саң-хөө рыноктарының талазы-биле федералдыг ал-
банның регионалдыг салбырының аразында кады ажил-
дажылганың дугайында дугуржулгага ат салдынган.

Республиканың Чазаның Дар-
газы Ш.Д. Ооржак биле регио-
налдыг салбырының удурткучу
Е.К. Снегиревтуң ат салганы ду-
гуржулгада камгаладылга, банк
болгаш аудитор ажил-чорудул-
газын санавакка, Тываның саң-хөө
рыноктарын хевирлээринге база
хөгжүдеринге чаңгыс аай күрүнө
туружун боттандыраары, респуб-
ликаже инвестицияларны хаара
тударыңа таарымчалыг байдал-
дарны тургузары, инвесторлар-
ның эргелериниң болгаш сонуур-
галдарының камгалалын ханды-
раары көрдүнүп турар.

Журналистерниң салган айты-
рыларыңа харыылап тура, Е. К.
Снегирев республикада эвээш
эвес солун инвестиция төлевилел-
дериниң барын демдеглээн. Кады
ажылдажылганың дугайында ду-
гуржулганың кол сорулгазы бол-
за, Тываже инвестицияларны, ооң
иштинде хуу, хаара тударын идеп-
кейжидеринге салдар чедирери,

үнелиг саазынар рыногун рес-
публикага хевирлээр болур. Кү-
рүнениң элзэн хөй унитарлыг бү-
дүрүлгелериниң акционерлээш-
кени-биле база оларның акцияла-
рын фондулар рыногунга салыры-
биле холбаштыр улуг ажилдарны
чорудар апаар. Ук чорудулга фе-
дералдыг хоойлужудулгага бүрү-
нү-биле дүүшкен турары, эки со-
циал-экономиктиг үре-түннелдиг
болуру акционержидип турар
бүдүрүлгелерниң бодунуң эрге-
ажыктарыңа ажыктыг. Регионал-
дыг салбыр республиканың Ча-
заанга болгаш бүдүрүлгелерниң
специалистеринге бо болгаш оон-
даа өске айтырыглар талазы-биле
долу методиктиг база юридиктиг
дузаны кадар күзөлдиг. Шак-ла
ындыг дугуржулганы регионалдыг
салбыр Хакасияның удуртлугузы-
биле база чарган дээрзин Евгений
Константинович чугаазының төн-
чүзүңде айтыкан.

Юрий СУЧКОВ.

Эрткен пятницада В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Башкылар хүнүнге тураскааткан улуг байырлыг хурал болган. Орден, медальдары хөрек сыңмас чайынналып, шың-

гыраан хоочуннардан эгелээш, бо чылын чаа студент

Буянның иштиң кижилери

ректени бүргей бээри чугаажок. Ынчангаш ол хүн дуржулгалыг апарган башкылар безин боттарының башкылары К.Б. Салчак, Л.П. Салчак, К.Б. Март-оол, Д.С. Куулар, Р.Р. Бегзи оларбиле ужуражырга өөрүнчүг болбас арга чок.

Башкылаашкын ажылының хоочуннарын алдар-аттыг башкыларны сценаже чалаптарга, чоргааранчыгдаа, өөрүнчүг-даа. ССРЭ-ниң Улустуң башкызы А.А. Алдын-оол, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры С.С. Тамдын-оол оларның Тываның төөгүзүнде кириген үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг. Оларны чоргаарал-биле адап, сценаже чалавайн, кымнарны чалаа боор. Назы-хары дөгүй берген-даа бол, бүгү назыда чаштар-биле ажилдап келген болгаш, башкыларывыстың арын-шырайы чырык, сергек, сагыш-сеткили байырлалга бүргеткенин кижидораан эскерип каар. Оларга сөңнэн өңгүр чараш чечектер дег, чараш чаагай сеткилдиг чүс-чүс оолдар, кыстарны олар кижизидип, өөреткен.

Байырлыг хуралга Тыва Республиканың Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикивич Ооржак киришкеш,

Башкы хүнүн байырлааны

буянның үүлени бүдүрүп, ажы-төлдү эртем-билигге өөредип чоруур башкыларга мөгейип, аас-кежикти, кадыкшылды күзээн.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем сайыды П.А. Морозов, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палатазының депутаттары, Кызыл хоорайның мэри Д.К. Калчан болгаш өскелер-даа сөс ап чүве чугаалааш, хөй-хөй башкыларга Хүндүлүг бижиктерни тывыскан.

«Тыва Республиканың Улустуң башкызы» хүндүлүг атты Ак-Довурактың 4 дугаар ортумак школазының директору Зоя Сагдыевна Дүктен-оолга, Кызыл-

дың 11 дугаар школазының төөгү башкызы Фаина Назаровна Зябревага тывыскан. «Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тываның күрүне университетинин башкызы, география кафедрасының профессору Светлана Сюрюновна Курбатскаяга тывыскан. Бистиң коллегавыс, «Башкы» сеткүүлдүң кол редактору А.С. Конгарга «Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тывыскан. Ындыг атка өске чеди башкы база төлептиг болган. «Шылга-раңгай күш-ажыл дээш» деп медальды Сарыг-Сеп ортумак школазының башкызы

Любовь Николаевна Лоскутовага база Кызылдың 3 дугаар школазының башкызы Таисья Ивановна Чимдан оларга тывыскан.

Кожуун бүрүзүнден келген башкылар делегациялары байырлыг хуралга душчуп, чаа өөредилге чылы-биле бот-боттарынга байыр чедирип, арга-дуржулга солчуп байырлаан.

Түңнелинде Кызыл хоорайның школаларының өөренкичилеринин болгаш хөгжүм-шии театрының артистеринин концертин башкылар сонургап көргөн.

Чылдың-на башкылар хүнүн мындыг байырлыг байдалга эрттирер дээрзин башкыларга аазаан.

Бистиң корр.

ЧУРУКТАРДА: байырлыг хурал үезинде шаңналарны тыпсып турары.

В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

тургаш, ам башкылар ажилың эгелей берген аныяк башкылар дээш, кымнарны чок дээр. Ылаңгыя башкыларның башкылары ол хүн сеткилдерни хөлзедип, девидедип, өөртүп турган дизе хөөредиг болбас боор. Башкы деп адартарга безин улуг харысалга, хүндүткел, ынакшыл, мөгейиг дээн ышкаш чаагай чүүлдер чү-

Кызыл хоорай чагыргазында

УЛАНГОМДАН МООЛ ААЛЧЫЛАР

Моолдуң Убса-Нур аймааның Улангом хоорайга «Кызылдың хүннери» бо чылдың сентябрь 24-25 хүннеринде болуп эрткен. Орта найысылалдың амгы үениң танцызы «Сумеру» театрындан, уругларның «Эдегей» танцы ансамблиден 30 кижиде киришкен. Делегацияны Кызыл хоорайның культура комитетинин даргазы В.О. Донгак удуртуп чораан. Олар Улангом хоорайның хөгжүм-шии театрынга 3 концертти көргүскен, нити билиг школаларынга 4 ужуражылганы эрттирген. «Кызылдың хүннери» чедиинкини эрткен.

СУВУРГАН ТУДАРЫНГА ДУЗАЛАМЧЫ

Кызыл хоорайның Улуг-Хемниң оң талазында «Даши-Гоман» сувурган тудуу эгелээн. Ону тударынга найысылалдың коллективтери болгаш чурттакчылары эки тура-биле тудуг материалдары, акша-көпөөк-биле дузалап турар. «Бистиң бажың» муниципалдыг бүдүрүлгө 50 муң рубльди, «Дүрген химчистка» бүдүрүлгө – 2000, «Баня-хеп чуур комбинат» – 3000, диш поликлиниказы – 1500, найысылалдың социал камгалал комитеди – 4750, Төп рыноктуң сайгарлыкчылары – 5280, Вера Литвинованың хуу бүдүрүлгези – 30 муң рубльди дузаламчы кылдыр берген.

Хоорайның чурттакчылары

Кызылдың культура комитетинин моол өңүктери-биле дугурушканын езугаар Улангом хоорайның хүнүн бо чылдың октябрь 14-те Кызыл хоорайга эрттирер. Орта киржири-биле Моолдуң Убса-Нур аймааның Улангом хоорайның делегациязы октябрь 13-те Кызылга чедип келир. Кызылдың мэри Д.К. Донгак делегацияның кижигүннери-биле ужуражыр. Моол өңүктөр школаларга, эмнелгелерге, культура албан черлеринге барып, ажылы, амыдыралы-биле таныжарлар, ажылының арга-дуржулганын солчурлар. Октябрь 14-те моол болгаш Кызылдың артистеринин каттышкан концерти 18 шакта болур.

сувурган тударынга болдунар-ла дузаны чедирип турарлар. Дандар Дандар-оолович Ооржак 10 шоодай цементини, Борис Шурун-Караевич Кочага 4 шоодай цементини дузалаан. Акша-биле дузалап турарларның саны көвүдөп турар. Зинаида Донгак 5 муң рубльди, Рада, Шолбан Сарыгларлар, Ирина Куулар, Виталий, Олеся Сегбелер, Кошевой, Антонина Кууларлар 1500-1500 рубльди деткимче кылдыр бергеннер. Хоорай чагыргазының коллективинин кижигүннери сувурган тударынга акша чыырынга идепкейлиг киришкеш, 20 муң рубльди берген.

Хоорайның чурттакчыларының сувурган тударынга дузалаары-биле акша, тудуг материалдары бээри ам-даа уламчылап турар.

Элика ДАВАА.

Октябрь 11 - Тываның Россияга каттышканының хүнү

Тываның ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хүрээлеңинге каттыжып киргени

40 чылдарның эгезинде совет-тыва чугаалажылганың политиктиг-даа, экономиктиг-даа планынга чугула черни Тываның совет күрүнениң хүрээлеңинге каттыжып киреринин дугайында айтырып туруп келген. Нийтилелде хүнден хүнге өзүп олурар «каттыштырыкчы» сеткил-хөөнү илередип, 1941 чылдың апрельде нийтилелдин «удуртукчу болгаш башкарыкчы» күжү болур ТАРН-ның ТК-зы совет удуртулгага Тываны ССРЭ-ниң хүрээлеңинге хүлээп алырының дугайында делегни кириген. Ынчалзажок, Ыраккы Чөөн чүкте политиктиг байдал, а олышкаш ССРЭ-ниң делегейге аталдарын кончуг кудулаткан Финляндия-биле чедимче чок дайын ук айтырыгының шиитпирлээшкинин үезинде эвес болдуруп келген. Ынчан ССРЭ Нациялар Лигазындан үндүрткен турганын база утуп болбас херек.

Хеп-хенертен эгелээн Ада-чурттуң Улуг дайыны Тываның Совет Эвилелиниң хүрээлеңинче каттыжып киреринин дугайында айтырыгының практиктиг шиитпирлээшкинин үш чыл ажыг хуусааже сонгаарлаткан.

Германияның ССРЭ-же халдаанының соонда удаваанда Улуг Хурал немец-фашизмге удур дайынга ТАР-ның киржилгезинин дугайында Угуулганы хүлээп алган. Тыва чон Совет Эвилелинге шы-

даар шаа-биле шериг болгаш экономиктиг дузаны каткан. Тываның экономикасында дайын чылдарында безин уламчылаан структурлуг өскерлишкиннер ону совет экономиканың системазы-биле чоокшулаштырып келген. Ындыг чүүлду ылаңгыя күрүне-кооперативтиг секторнуң өзүлдезинден көрүп болур. Шак ынчалдыр, 1941 чылда республикага ажаап алган тарааның 95 хуузу күрүне ажил-агыйлары болгаш колхозтар белеткээн. Үлетпүрде, транспортта, садыгда күрүнениң болгаш кооперативтиг бүдүрүлгө фондуларының 100 хуузу хаара туттунган турган, а көдээ ажил-агыйда – 40 ажыг хуу. Арат ажил-агыйларының 20 ажыг хуузу колхозтар кылдыр каттышкан. (Бегзи В.Д., Шактаржик К.О. Развитие производительных сил Тувы «По пути Великого Октября», Кызыл, 1981, ар. 142).

Ооң-биле чергелештир, биртээ Тыва Арат Республика ботдогуннаан күрүне болганда, ССРЭ-ден экономиктиг дузаны алырынга чамдык бергедээшкиннерге таваржып турган. ССРЭ-де национал республикаларга күрүне деткимчези-биле холбашкан дыка хөй айтырыгларны шалыпкын шиитпирлеп турган чүве болза, ТАР-га дузаның дугайында айтырыг күрүнелер аразында чугаала-

жышкыннарның база шиитпирлерниң нарын болгаш узамдыккан чорудулгазы-биле саадааш туруп бээр турган. ТАР-ның удуртукчуларының санап турганы-биле алырга, Тываның эрге-байдалын Совет күрүнениң хүрээлеңинче каттыжып киреринин аргазы-биле өскертир республиканың социал-экономиктиг байдалын көскүзү-биле өскерттип болур.

Шериг үениң бүгү бергелери турзажок, ССРЭ эргежок чугула үлетпүр болгаш аш-чем барааннарын, кывар-чаар материалдарны, техниканы база артык кезектерни ТАР-га үндүрүп бээрин уламчылаан. Совет чазак ТАР-га ооң девискээринде ажилдап турар совет үлетпүр бүдүрүлгелерин, культура-чырыдышкын албан черлерин, школаларны халаска дамчыдып берген. Дайынның канчаар-даа аажок аар-берге чылдарында безин ССРЭ-же тыва экспорттуң хемчээлдерин Тываның херек кырында шыдал-шинээ-биле хемчээп келген болгаш ону хоозуратпазынче угланган турган. Ындыг чүүл ийи чурттуң чоннарының аразында найыралдың болгаш бот-боттарынга бүзүрежири-ниң хамаарылгаларының дугайында херечокш, оларның улам ыңай сырый чоокшулажырынга салдарлыг болуп келген.

(Уланчызы 3-кү арында).

Тываның ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хүрээлеңинге каттыжып киргени

(Тончүзү. Эгези 2-ги арында).

Тыва Арат Республиканың туруп келген чылдарының дургузунда хөй нуруузуңда совет күрүнениң дузазының болгаш деткимчезиниң ачызында хамаатыларның амыдыралының материалдыг болгаш культурлуг деңгели бедээн, ол болза чоннуң амыдыралының бүгү талаларын калбаа-биле илередип турар ниитилел болгаш күрүне тургузуунга үнелел бээрде кол тодарадыкчы барымдаа болур. Чүнүң-даа мурнунда чоннуң санының өскени амыдырал-чуртталганың шынарын көргүзүп турар. Бир эвес 1921 чылда республиканың чурттакчы чонунун ниити саны 63,0 муң кижиге турган болза, 1945 чылдың эгезинде ук көргүзүп 95,4 муң четкен. 1944 чылда чурттакчы чоннуң улуг кижилериниң бирик-билиг билер кезээ 65 хуу болган, а школа назынныг уругларны өөрөдилгеге хаара тутканы 55,4 хуу четкен. (ТР-ниң Төп күрүне архивиниң ЦАДПОО-зу, ф. 1, даңзы 1, д. 1951, ар. 5.). Бо болгаш оон-даа өске сан-мөдээлер чүгө ийи талалыг совет-тыва харылзааларның удур-дидир ажыктыг хөгжүлдезиниң дугайында эвес, а тыва таланың эгелээни төөгүлүг базымның – Тываның ССРЭ-ниң хүрээлеңинге каттыжып кирериниң кедизиниң улуун чугаалап турар.

Совет үе-чаданың төөгү литературызында Тываның РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хүрээлеңинге каттыжып киргениниң айтыры чыңгыс утка-шигилг тайылбырлаттырган: Тываның ССРЭ-ниң хүрээлеңинге каттыжып киргени “ТАР-ның бүгү ажыл-ишчилериниң ССРЭ-ниң акы-дунмалышкы чоннары-биле кады чурттаар база ажилдаар дээн күзелениң боттанганы болур”.

“Эде тургустунушкунуң” үезинде болгаш ооң соонда-даа чылдарда төөгүчүлөр, политологтар, публицистер бистин чуртувустуң октябрь соондагы төөгүзүңүң белдирленишкек айтырыгларынга, ооң иштинде Совет Эвилелинге национал айтырыгларны шийтирлээриниң айтырыгларынга хамаарылгазын эде көрүп эгелээн. Тываның этнополитиктиг төөгүзү оон база ойлап шыдаваан. ТАР-ның ССРЭ-ниң хүрээлеңинге каттышканының хоойлу-дүрүмгө дүүшпезиниң дугайында айтырыгны көдүргөн, бо акт бодунуң биезде хамаарышпас чоруун болгаш бот-тускайлаң амыдыралын чидирген тыва чонга эки чүнү-даа бербээн деп бадыткалдыг чүүлдер парлалгага көстүп келген.

ТАР-ның ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хүрээлеңинге каттыжып киргениниң актызының хоойлу дүүшкөк азы дүүшкөк эвезиниң дугайында айтырыг эңне калбаа-биле сайгарар, дискуссия көдүрер айтырыг апарган. 1992 чылдың эгезинде тыва парлалгага Прибалтиканың үш күрүнениң аңгыда, “дайын чылдарында Сталинниң империязы дөрткү күрүнениң база — Тываны сырыпкан...” дээн бадыткалдыңналып эгелээн. Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1992 чылдың мартта болуп эрткен ээлчег чок сессиязынга Россия Федерациязының Дээди Совединиң

Президиумунуң юридиктиг килдизиниң ук маргыштыг чугааны улам өөскүдүп турар түннелин таныштырган. Аңаа дүүштүр алырга, каттыжып кирериниң актызы хары угда үш конституцияны – ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш ТАР-ның – хажыткан, ТАР-ның ССРЭ-ниң хүрээлеңинге каттыжып кирериниң дугайында шийтирпирни Улуг Хурал эвес, а чүгө Биче Хурал хүлээп алган, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ТАР-ны совет күрүнениң хүрээлеңинге хүлээп алырының дугайында Чарлыын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бадылаваан дээш, оон-даа өске. (Тываның 1944 чылда ССРЭ-ге каттыжып киргениниң дугайында материалдар. ТР-ниң Дээди Совединиң Даргазы К.А. Бичелдейниң Тыва Республиканың Дээди Совединиң XIV ээлчег чок сессиязынга илеткели “Содействие” солун (Кызыл), 1992. март 11-18).

Эрге-хоойлу туржундан алыр чүве болза, Тывага болгаш Россияга бо айтырыг талазы-биле референдумнар эрттирген турган болза, ол хоойлу-дүрүмүг болур турганы чугаажок болбайн аан. Ынчалза-даа ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш ТАР-ның конституцияларында болгаш өске-даа хоойлу жудулга актыларында ындыг чорудулга көрдүмээн. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ол чугула актыны сайгарып чугаалашпайн, а чүгө бодунуң Президиумунуң шийтирпир-биле кызыгаарланганының байдалын база тайылбырлап болур: дайын чылдарында билдингир чылдагааннарның ужун ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чыңгыс-даа чыылдырбаан болгаш ол бодунуң бүрүн эргелерин Президиумга төлээлеткен турган.

Тываның ССРЭ-ниң хүрээлеңинге каттыжып кирериниң дугайында эгелээшкени ооң партияны удуртулгазы албан езузу-биле идип үндүрүп турганын төөгү документилери херечилеп турар. (ТР-ниң Төп күрүне архивиниң ЦАДПОО-зу, ф. 1, даңзы 1, д. 2530. Ар. 1.). Тываны ССРЭ-ниң хүрээлеңинге каттыштырып кирир дээн талалакчыларның эки туразының болгаш сеткилинден күзелениң илередикчизи ТАРН ТК-ның чыңгыне секретары С.К. Тока турган. Ол дугайында С.К. Токаның ооң дээди совет болгаш политиктиг удуртулга-биле – Г.М. Маленков, В.М. Молотов, М.И. Калинин, А.Н. Косыгин, Л.М. Каганович сулгар-биле ТАР-ны Совет Эвилелиниң хүрээлеңинге хүлээп алырының бүдүүзүндө беседаларының удур-утказын бижээн амы-хууда демдегелдер дептери бүзүрелди-биле херечилеп турар.

1944 чылдың июнь 17-де тыва делегацияны В.М. Молотов хүлээп алган. Ооң-биле беседа үезинде С.К. Тока ТАР чылдарының дургузунда совет чоннуң дузазы-биле тыва чон улусчу-ажыл-агыйжы, культурлуг болгаш политиктиг чедишкениниң чедип алган деп чугаалаан. Ынчалза-даа Тываның арга-дуржулгазының херечилеп турары-биле алырга, ооң бот-тускайлаң амыдыралды база кызыгаарларының бары чурттуң оон ыңайгы, улам дүргөн хөгжүлдезин саададып турар. Баштайгы

дээрзинде тыва күрүнени тургусканы улуг политиктиг удурдузалыг болган, чүге дизе чуртка Тываны орус чондан хоорар күзелдиг кыдат талаже көрүнген кижилерниң салдары улуг турган, ынчалза-даа ооң соонда тыва чон ССРЭ-ниң хүрээлеңинге чурттаарындан аңгыда өске амыдырал чок дээрзинге шынзыккан деп, С.К.Тока чугаалаан. (ТР-ниң Төп күрүне архиви. Ф. 50. Д. 3. Ар. 20. Көр: Чеканные строки истории. Из записных книжек С.К. Тока “Төрел чоннар – Хакасия, Ойротия (Алтай. – авт.) ССРЭ-ниң хүрээлеңинге каттыжып киргеш, ажил-агыйжы болгаш культурлуг тургузушкунда дыка бурунгаар мурнай берген – деп, С.К. Тока уламчылап турар. – Бо районнарда чоокка дээр көшкүн амыдыралдыг чораан чон ам сууржуң байдалда чурттап, ажилдап чоруур. Заводтары, оруктары, школалары болгаш эмнелгелерни туткулап алгылаан”. Тыва дыка хөй казымал байлактар-биле байлап, ынчалза-даа ону ажыглап турар, чүге дизе республиканың бодунуң экономиктиг баазасы чок деп, С.К. Тока демдегелеп келген. Чылдың бюджетти чүгө 15 млн. акша, ол школаларны, эмнелгелерни, шеригни болгаш аппаратты тударына мүн-не чедер, ынчалза-даа үлетпүрже капитал салышкынары чок, чүге дизе ол бүгүгө саңхөө арга-шинээ чок.

Чогум-на ол ужуражылгага С.К. Тока ТАР-ның ССРЭ-ге каттыжып кирер күзелин дорту-биле төлээлээни айтыры чугула. “Тыва чоннуң чыңгыне эрге-ажыктарын барымдаалааш, ТАРН ТК-ның Политбюрозу ССРЭ-ниң казааның болгаш партиязының мурнунга Тываның ССРЭ-ге каттыжарының дугайында айтырыгны тургузарын меңээ дааскан чүве деп ол чугаалаан”. (ТР-ниң Төп күрүне архиви. Ф. 50. Д. 3. Ар. 20). Тыва удуртукчунуң чугаазының дыңнап танышканы, В.М. Молотов оон мынчаар айтырган: “Силерни кыдаттар сонургавайн турар чүве бе? Оларның хамаарылгазы кандыг болурул?”. Аңаа С.К. Тока “сонургаарын сонургавайн канчаар, ынчалза-даа олар биске кандыг-даа хамаарылга чок, а бистин кызыгаарымыстан оларның кызыгаарына чедир 250-300 км, Кыдат биле Тываның аразында МАР-ның девискээри турар” деп харыылаан. В.М. Молотов: “МАР биле силерниң харылзаа-хамаарылгагар кандыгыл, бодаарымга, шоолуг эвес ышкаш ийин?”. С.К. Тока: “Тулган эки! Кызыгаар-биле холбашкан айтырыга бот-боттарымысты билишпейн баар хензигең чүүлдер турганын турган. Олар чыңгыс талалыг 1932 чылдың кызыгаар дугайында дугуржулгазын үрээп, ынчангаш бис ССРЭ-ден – арбитрден дуза дилээн бис”. В.М. Молотов: “Ол шын харын, ынчалза-даа чүге сөөлү үеде ТАР-ның аныктары совет специалистерге каржы-хажагай хамаарылгалыг апарганыл?”. С.К. Тока: “Ол дээр-ге калбак илерээшкени эвес-тир. Тыва чоннуң кол нуруузуңуң талазындан сөөлү чылдарда кандыг-бир каржы-хажагай азы буржуаз-националисчи хөөннер болбаан. Феодалдар дугайында, чугаажок,

чугаалап тур мен, оларның удур болуру билдингир херек”. Беседаның түңнел кезээнде В.М. Молотов ВКП-ниң (б) ТК-зының Политбюрозунуң туржун илередип тура, “бо айтырыгны шийтирлээри ам харын-даа таарымчалыг апарган, чүге дизе дайын эгезинде ол тода эвес турган болгай...” деп чугаалаан.

Амгы үениң төөгү литературызында деңизи аар үзел-көрүш бар, аңаа дүүштүр алырга, И.В. Сталин тыва айтырыгны Ялта конференциязының бетинде-ле шийтирлеп кааптарын күзеп турган. Ол ТАР-ның болгаш МАР-ның байдалында илдеңи-биле көстүп турар “дужаалашкакты” анаа-ла көрүп эрттирерин күзевээн: оларның кайызын-даа ССРЭ-ден аңгыда өске күрүнелер күрүне кылдыр хүлээп көрбээн, кайызы-даа Москваның шыңгыы өмээржилгезинде турар, кайызынче-даа Кыдат кордап турар. Ынчангаш совет удуртулга бир эвес Ялта конференциязынга чедир Тыва Совет Эвилелиниң кезээ апарза, барыын чүкте эвилелдекчилер Японияга удур дайынга Москваның киржилгези дээш аңаа дүжүп беришкени болгаш шүүдел дуглашкыны кылдыр Тыва биле Моолдуң аразына “шилип” туруп бербес деп үндезинниг санап турган. Оон аңгыда, ийиги делегей дайынының чылдарында фашизмни тиилээринге ССРЭ-ниң үлүг-хуузу Тываның эрге-байдалының өскерлишкенинге база ооң Совет Эвилелиниң хүрээлеңинге каттыжып киреринге Барыын чүктүн хамаарылгазы оожум болурун магадылап турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында тыва болгаш совет чоннарның найыралы немец-фашист эжелекчилерге удур тулчушкуннарга төгүлгөн ханбиле шылгаттырган. Эжелекчилерни совет черден үндүр хөгөлээриниң төнчү үе-чадазында Тываның ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хүрээлеңинге каттыжып кирериниң дугайында айтырыг талазы-биле чугаалажышыкыннар дагын катап эгелээн. 1944 чылдың август 7-де С.К. Тока ТАРН ТК-ның Политбюрозу чыылдыргаш, ооң хуралына Москвага чоруткан чугаалажышкынарының түңнелдерин чугаалаан. Политбюрога хүлээп алган шийтирпирге үндезилеп, август 15-те ТАРН ТК-ның IX пленумун чыылдырган. 1944 чылдың август 16-да Кызылга ТАР-ның ажыл-ишчилериниң Биче Хуралының VII Онза сессиязы ажылын эгелээн. Депутаттардан аңгыда ооң ажилына Кызыл хоорайның төлээлери, а о ышкаш ССРЭ-ниң болгаш МАР-ның национал-хосталгалыг революцияның 23 чылдаанының байырлалына киржи келген делегациялары киришкен. 1944 чылдың август 17-де ТАР Биче Хуралының делегаттары бодунуң VII Онза сессиязынга Тыва Арат Республиканың совет күрүнениң хүрээлеңинге бактаап кирериниң дугайында Угуулганы чыңгыс үнбиле хүлээп алган.

1944 чылдың август 21-де С.К. Тока ВКП(б) ТК-ның секретары Г.М. Маленковка чагааны чоргускан. Ында ТАРН-ның ТК-зының пленумун болгаш ТАР-ның Биче

Хуралының VII Онза сессиязын эрттиргениниң база 1944 чылдың сентябрьда Москвага ССРЭ-ниң Дээди Совединге тыва делегаттарының ТАР-ның ССРЭ-ниң хүрээлеңинге бактаап кирериниң дугайында Угуулгазын дамчыдып чедирер бүрүн эргелиг делегацияны чорударын дыңнаткан.

1944 чылдың сентябрь 14-те, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң албан езузунуң хуралының бүдүүзүндө, тыва делегацияны ооң даргазы М.И. Калинин бодунче чалаан. Тываның удуртукчуларына чүве чугаалап тура, ол тывалар “ССРЭ-ниң хүрээлеңинге удур эдерип кирерин шийтирлээн”, чүге дизе шагдала “херек кырында ... бистин-биле кады чурттап, кады ажилдап келген” деп айткан. Аңаа хамаарыштыр С.К. Тока чогуу-на ук удур эдеринишкенине-ле харын Тываның дүргөн экономиктиг хөгжүлдезинге шаптыктап турган деп демдеглээн. Беседаның үезинде М.И. Калинин республиканың ССРЭ-ниң хүрээлеңинче бактаап киришкени араттарның байдалын дорайтатпайн, улам экижидеринге чедирер кылыры эргежок чугула дээрзин чыңгыс эвес удаа катаптаан.

1944 чылдың октябрь 11-де М.И. Калининниң эрттиргени ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралына С.К. Тока ТАР-ның ССРЭ-ниң хүрээлеңинге кирер күзелениң дугайында Угуулганы номчуп таныштырган. Айтырыгны үр эвес сайгарып чугаалашканы соонда Президиум чарлыкты хүлээп алган: “1) ТАР-ның ажыл-ишчилериниң Биче Хуралының дилээн хандыраар болгаш ТАР-ны ССРЭ-ниң хүрээлеңинге хүлээп алыр; 2) РСФСР-ниң Дээди Совединден ТАР-ны РСФСР-ниң хүрээлеңинге автономнуң область эргелиг хүлээп алырын дилээ”.

Совет Эвилелиниң хүрээлеңинге Тываның каттыжып киргени болза, орус болгаш тыва чоннарның XVII чүс чылдың эгезинде-ле эгелээш, XX чүс чылдың ортан үезинде доозулган чоокшулажылгазының хөй чүс чылдарда чорудулгазының черле болур ужурул турган түннели болур. Совет үлегер-майык-биле национал күрүнениң хөгжүлдези, ниитилел амыдыралының бүгү адырларына совет-тыва кады ажилдажылга Тываны совет күрүне болгаш ниитилел системизинче улам сырый каттыжып киреринге боттуу-биле болгаш чайгаар-ла чыгап келген. Чогумна харын Совет Эвилели-биле быжыккан харылзааларны таварыштыр база ооң дузазы-биле тыва чоннуң амгы цивилизацияның чаалап алышкынары болгаш үнелел-сагызыннарны-биле таныжылгазы эгелээн. ССРЭ-ниң чоннарының боттары төөгүнүң нарын оруун эрткениниң байдалы ук түңнелди күш чок болдурбайн турар. Ол үениң тодаргай төөгүлүг байдалдарында Тывага бурунгаар хөгжүлдениң шын болгаш чиик оруун хандырып турар оон өске шийлиге аңаа турбаан.

В. МАРТ-ООЛ,
Н. МОСКАЛЕНКО,
төөгү эртемнериниң кандидаты.

Москва хоорай.

“2006 чылда бюджет политиказының дугайында” Тыва Республиканың Улуг Хуралына Тыва Республиканың Чазак Даргазының бюджет Айыткалының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2005 чылдың октябрь 5, №1066, Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. “2006 чылда бюджет политиказының дугайында” Тыва Республиканың Улуг Хуралына Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың бюджет Айыткалының дугайында

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

“2006 чылда бюджет политиказының дугайында” Тыва Республиканың Улуг Хуралына (парламентизинге) Тыва Республиканың Чазак Даргазының БЮДЖЕТ АЙЫТКАЛЫ

2004-2005 чылдарда бюджет политиказының байдалдары болгаш түңнелдери

Чуртта болгаш республикада чорудуп турар бюджет политиказы экономиктиг турум байдалды хандырып турар. 2004-2005 чылдарның кол макроэкономиктиг көргүзүлгери турумчаан. Эрткен чылын нити девискээр продуктузунуң хемчээли 10,7 млрд. рубль болган азы 5,8 хуу, ооң иштинде үлетпүрге 10,9, көдээ болгаш ыяш ажил-агайына 20, транспортка болгаш харылзаага—17, садыга—8,4 хуу өскөн. Кол капиталга үлетпүр бүдүрүлгезиниң, инвестицияларның, көдээ ажил-агайының нити продукциязының, бараан саарылгазының болгаш телевидиг ачы-дуза чедирлгезиниң өзүлдезин хандырган. Боттуг шалың телевири 3,4 хуу, кижги бүрүзүнге онааштыр орулгалар—2,6 хуу өскөн; албан езузу-биле бүрүткээн ажил чок кижилериниң саны 20,7 хуу кызырылган. 2005 чылда баш удур көргөн хемчеглерни күүседире кырында келген.

2004 чылда республиканың быжыглаан бюджетин нитиизи-биле 24,3 млрд. рубльге күүсеткен, хууда орулгалар 25,6 хуу өскөн. Республиканың 2005 чылдагы бюджетин чаа бюджет классификазын ачыглап, тургускан.

Бо чылдың бюджет политиказының бир онзагай талазы болза, федеративтиг харылзааларга реформаны херек кырында боттандырганы болур. Республика Чазаның 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп үш деңгелдиг бюджетче шилчири боттандырып турар. Бүрүн эргелерни болгаш бюджет хүлээлгелерин аңгылаар талазы-биле чаа норма эрге-хоойлу актыларын хүлээп алган, амгы күштүг хоойлуларга өскерилгелерни кирирген. Экономиканы хөгжүдеринге

калын чүүлдүгүнер.

2. “2006 чылда бюджет политиказының дугайында” Тыва Республиканың Улуг Хуралына Тыва Республиканың Чазак Даргазының Айыткалы Тыва Республиканың Улуг Хуралынче чорудар.

тургустунган шын байдалдар хууда орулгаларны өстүрер арганы берген, 2005 чылда хууда орулгалар 29 хуу өзер. Бюджет адырының ажилдакчыларының ажил төлевирин 2005 чылдың январь 1-ден 1,2 катап, сентябрь 1-ден—1,11 катап өстүрген. Ынчалза-даа бо чылын республикага федералдыг бүрүн эргелерден болгаш сан-хөө дузаламчызындан кирер субвенциялар долузу-биле келбээнинден чыл төнчүзүнде бюджетке 355 млн. рубль четпейн баары көстүп турар. Ооң иштинде бюджет адырының ажилдакчыларының ажил төлевирин өстүреринге 227,3 млн. рубль четпес апары илерээн.

Хамаатыларның чамдык кезектеринге социал деткимче системазынга реформаны чоруткан, натура чиигелдериниң хөй кезин чуртталга субсидиязын кириштир акша хевиринче шилчткен, ооң түңнелинде бюджет акшаландырышыкының хемчээлдеринге немелде хереглел тургустуна берген.

Бюджет чарыгдалдарын эргелеп-башкарарында түңнелдерин эргелеп-башкарарынче шилчири талазы-биле хемчеглерни боттандырып турар. Республика Чазаның бадылааны планга дүүштүр бюджет чарыгдалдарын чогумчудуп, оон алган камналганы бо чылдың бюджетинде четпээн хөреңгини дуглаарынче чорудуп турар.

Бюджет политиказының кол сорулгалары

2006 чылда Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына Россия Федерациязының Президентизиниң бюджет Айыткалы болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң 2005 чылдың сентябрь 5-те Чазак кежигүннери-биле, Федералдыг Хуралдың удуртукчулары болгаш Күрүне

Чөвүлелиниң Президиумунуң кежигүннери-биле журажышыкына чугаазын барымдаалап, хамаатыларның амыдырал-чуртталгазының шынарын бедидер талазы-биле национал төлевилелдерни тургускан болгаш республиканың бюджет политиказының кол сорулгаларын тодараткан.

Чүнүң-даа мурнунда ол болза ортумак хуусаалыг перспективада—2006-2008 чылдарда экономиктиг хөгжүлдениң турум болурун хандыраы болур. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң болгаш бюджеттериниң баш удур көрүүшкүннерин күүседирин чедип алыры, аңаа үндезилээш, чоннуң чаагай чоруун бедидери, яды-түреңги болгаш ажил чок чоруктарның деңгелдерин кызыраы эргежок чугула. Хууда үндүрүг онаар баазаны улгаттыраын чедип алыр, бюджеттериниң бүгү деңгелдеринге үндүрүглер болгаш чылдалар чыырының деңгелин бедидер, эрткен чылдарда чедир чыгдынмаан өрелерни кызыраар херек. Инфляция 7—8,5 хуудан ашпас болур ужурлуг.

Бистин мурнувуска салган социал сорулгаларны шиитпирлээри-биле кады бюджеттер аразының харылзааларында, бюджет албан черлериниң четкизинде база санының, бюджет чарыгдалдарының түңнелдиг болурун бедидер талазы-биле реформа уламчылап турар.

Республиканың норма эрге-хоойлу актыларының чизе-даңзызын чорудуп, оларны акшаландырышыкы-биле хандыраы негеттинип турар.

Республиканың күрүнеге ишти өрелерин, республика бюджетиниң чээли өрелерин кызыраын чедип алыры эргежок чугула.

Республикада ажилдап турар күрүне болгаш муниципалдыг чарыглар системазының ажыктыын бедидер сорулгалы салган.

Үндүрүг политиказының кол угланышыкынары

2005-2006 чылдарда федералдыг денгелге үндүрүг реформазы доостур. Немелде өртекке үндүрүгнүң бааза кезээн чиигедирин, тудугга ооң санажылгазын капитал тудуг үезин кириштир чүгле объектини тудуп дооскан соонда чорударын көрүп турар. Арыг орулгалга үндүрүг онаарын, онза экономиктиг зоналарга техниктиг сайзыралдыг ажил-чорудулгага үндүрүгге идиг бээрин айыткан. Үндүрүг кодекзинге шимчeves өнчүге тус чер үндүрүгнүң дугайында чаа эгени кириер. 2006 чылдың январьдан эгелээш, хамаатыларның салгал чуруму-биле дамчыыр өнчүзүнге үндүрүгнү солуур. Үндүрүг төлевирлериниң чурумун хоойлуга бөдүүнчүдер. Үндүрүг инспекцияларының ажил-чорудулгазынга стандарттарны кириерин көрүп турар.

Россия Федерациязының Үндүрүглер болгаш Бюджеттер

кодекстеринге чарыгдал хүлээлгелерин күүседиринге эргежок чугула орулга үндезиннерин үр хуусаалыг быжыглаан.

Республиканың үндүрүг политиказында үш деңгелдиг бюджетче шилчириниң болгаш хууда орулгаларны улгаттыраынга чер-черде эрге-чагырга органнарының сонуургалын бедидериниң бир негелдези болза, чогуур девискээрлерниң үндүрүг деңгизүүрүн улгаттыраы болгаш чөптүг ажыглаары, үндүрүглерниң бүрүн эргелерин база орулгалар үндезиннерин үр хуусаада аңгылаары болур.

Россия Федерациязының Үндүрүг кодекзинге “Чер үндүрүг” деп эгени кириргенин холбаштыр 2005 чылда чер участкаларының өртек кадастрынга үндезилээш, чер үндүрүг санаар медээлерни белеткээр, суурларны болгаш сумуларны кириштир муниципалдыг тургузулгалар деңгелинге ажыгдалдыг черлерни өнчү деңгелдериниң аайы-биле аңгылаар, оларны чөптүг ажыглаар талазы-биле ажилдарны доозар.

Россия Федерациязының Арга-арыг болгаш Суг кодекстеринге чаа эдилгелер хүлээп алганынга холбаштыр бо курлавырларны ажыглааны дээш төлевирлериниң чаа системазын тургускан. Бо бүгү чүүлдер муниципалдыг тургузулгаларны болгаш чурттакчылыг черлерниң үндүрүг онаар баазаны дыка калбартыр.

Бюджет чарыгдалдарының мурнады көргөн кол чүүлдери

2006 чылда бюджет чарыгдалдарын чогумчудары-биле, оларны бюджет стандарттары-биле дүүштүрери-биле чергелештир чорудуп турар бо политиканы бюджет адырының ажилдакчыларының, ылаңгыя эмчилерниң болгаш башкыларның амыдырал деңгелин бедидеринче угландырган. Кадык камгаланың муниципалдыг четкилериниң материалдыг баазаларын быжыгларын, медицинаның бедик технологияларын шиңгээдип алырын, адырны чарыгырын көрүп турар. Инновация өөрөдилге программаларын база амгы үениң технологияларын шиңгээдип ап турар дээди өөрөдилге черлерин болгаш школаларны саң-хөө-биле деткириниң, школаларны Интернетке кожарының онза хемчеглерин боттандыраар. Чедимчези эвээш хамаатыларны болгаш хөй уругларлыг өг-бүлелерни деткири, өскүс уругларга болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларга пособиелер талазы-биле кредитор өрелерин таарыштыраы, ол ышкаш уругларлыг хамаатыларга күрүнениң ай санындагы пособиелер таарыштыра ажилдар уламчылаар.

“2005-2010 чылдарда Тыва Республиканың чонун чедингир болгаш социал чуртталга бажыңнары-биле хандыраар” деп республиканың тускай сорулгалыг про-

граммазының төлевилелин боттандыраар сорулга-биле республика бюджетинде болгаш муниципалдыг тургузулгалар бюджеттеринге чуртталга бажыңнары, чедимчези эвээш болгаш өске-даа категорияның хамаатыларынга социал чурттаар черлер тудары-биле үзүп берген чер участкаларынга инженер инфраструктуразы тургузар хөреңгилерни көөрү, көдээ черлерде аныяк специалистерниң чуртталга айтырыгларын шиитпирлээри эргежок чугула.

Бюджет хөреңгизин чогуур сорулгаларынга ажыглаары дээш контроль күштелер.

Бюджеттер аразының харылзаалары

2006 чылдың бюджетин тургузары федералдыг төптүң дамчыдып бергени бүрүн эргелерни, ол сорулгага дамчыдып берген субвенцияларны күүседириниң, үш деңгелдиг бюджетче шилчири-ниң белеткел үезинде эртип турар.

Республикага бюджеттер аразының харылзааларын чарыттыр талазы-биле ажилды дөрт угланышыкыга чорудуп турар.

Бирээде—бюджет алыкчыларын чизелеп-бүрүткээри, оларны даңзызын, штаттыг санын бюджет чарыгдалдарының нормаларына дүүштүр тодарадыры, чогумчудары.

Ийде—ылаңгыя көдээ черлерге хууда орулгалар алыр аргаларны өөрөнип көөрү.

Үште—чурттакчылыг черлерге болгаш муниципалдыг тургузулгалга үндүрүг онаар баазаны, хууда кижилерни болгаш юридиктиг албан черлерин долу даңзылаарын боттандыраар.

Дөртте—чонну ажилга хаара тударының, биче бизнесте хөгжүдериниң күсели-биле яды-түреңги байдал-биле демисежири.

Россияның Саң-хөө яамызының методиказынга болгаш өске девискээрлерин мурнакчы дуржулгазынга үндезилээш, бюджеттер аразының харылзааларының талазы-биле норма-чижек документтерин ажилдап кылган. Оларны дөрт кожунда шенеп турар. Күрүне өнчүзүн муниципалдыг өнчүже дамчыдып бээринде болгаш ол эргелерни саң-хөө-биле хандыраарында бергедээш-кинер тургустунуп турар.

Тус чер бот-башкарылгазының чаа тургустунган органнары тус чер ужур-дузалыг, оларның эрге-байдалдарына хамаарыштырган айтырыгларны шиитпирлээринге белен болур ужурлуг. 2006 чылдың бюджетин тургузарда, кол кичээгенин тус чер бюджеттериниң балансылыг болурун чедип алырынче угландыраар.

Бюджеттер аразының харылзаалары үндүрүг деңгизүүрүн улгаттыраар, бюджет хөреңгизин шын чарыгдар болгаш ажыглаар талазы-биле тус черниң эрге-чагырга органнарының сонуургалын бедидеринге дузалаар.

Байырдалга номну сөңнөөн

Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институту бо хуннерде тургустунганындан бээр 60 чыл оюн эрттиреринге белеткенип турар. Дыл, литература, төөгү шинчилээр институттуң эртемденнери бо хуннерде хөй чылдарның иштинде чорудуп келген ажылын ном кылдыр үндүрүп, чонунга белек кылдыр сөңнээн.

“Чылбыга айны канчал сыырыпканыл?” деп аттыг тыва улустуң мифтериниң чыындызын аас чогаал шинчилекчизи З.Б. Самдан белеткен, эге чүүлүн тайылбырлап бижээш, чырыкче үндүрген. Номну филология эртемнериниң кандидады Д. А. Монгуш редакторлаан.

Бо чыындыны Зоя Самдан чээрби ажыг чыл дургузунда ДДЛЭШИ-ге ажилдап турган үезинде белеткеп кылган. Тываның Ном үндүрер черинге үнгөн номну Красноярск хоорайга парлаан, бо хуннерде

ном институттуң юбилейинге езулуг улуг белек болган.

Тыва улустуң бурун чугаалары: Чер, дээр, сылдыстарны, кижиниң, дириг амытаннарның, төрөл аймактарның, эдилелдерниң, чер аттарының тывылганының дугайында; бүрүлбаазы чүүлдер, күштер дугайында; шажын-чүдүлге дугайында деп улуг бөлүктөргө эртем езузу-биле чардынган, шаандагы кижилерниң эң-не бурунгу билишкени бо чугааларда көрүнчүктелген. Чижээ—

лээрге, “Дээр диңмирээш-кинин Улу-Хайыракан болдурар”, “Мөңгө аржаан, оңмас ыяштар”, “Үш халап”, “Кижги чүге ойт чивес болганыл?”, “Хойнуң караа соолгуже ыглааны”, “Куларларның тывылганы”, “Хой чарнын оттулар ужуру чүдөл?”, “Хойтап деп черни адааны”, “Ажык-Карак ашакты бүгү назыда эдерген дириен”, “Кускун уязының чажыды”, “Бурган биле шулбустун мөөрейи” дээш, оон-даа өске.

Шупту 190 ажыг бурун чугаалар кирген бо номда “Тывалар октаргайны канчаар билип чоразыныл?” деп кирилде, эртемденниң шинчилеп тыпкан тывышыкынары база билдинмес эргижерий бер-

ген сөстөрүн тайылбыры кирген.

Автор бурун чугааларда, шүлүк чогаалында, уран-шевер ажилда, чурулгада ышкаш, кижиниң бир-ле чүвени кайгап, сонуургаан азы ыдыктап-чүдээн сеткишкени кирирген деп бижип турар. “Ынчангаш бурун чугаалар дыл-биле демей, чоннуң бот-тускайлаң бүдүжүнүн, культуразының үнген дөзү бооп, уран чүүлдүн, эртемниң амгы үеде сайзыралына канчаар-даа аажок ужур-дузалыг”. Ол ышкаш уран чүүл бурунгу чогаалдыганың үнелиг талаларын эң-не арыг хевиринге кадагалап арттырган деп демдеглээн.

“Тыва улустуң профессионал уран чүүлүнүң бүгү хевиринде—литература, театр, чурулга, заманылга, хөгжүм, танцы-сам—

мифти чогаадыкчы езу-биле ажыглаар талазы-биле чүгле баштайгы базымнар кылдырган”. Олардан эң-не көрүштүг, ханы уткалыг чогааттыганын С.А. Сарыг-оолдуң “Аңгыр-оолдуң тоожузуна” эгелер, С.Токаның «Кодур-оол биле Биче-Кыс» деп тоол, А.К. Ооржактың “Эгил, эжим, эгил” деп пластиктиг драманы, Р.Кенденбильдин “Чечен биле Белекмаа” деп С.А. Сарыг-оолдуң либретозунга чогаатканы опера, “Хүн-Хурту” деп фольклор ансамблиниң “Чыраа-Хоор” деп ырызы, Н. Рушевтиң тоол номунуң чурук каасталгазы, Б. Дүпчүрнүң “Күскениң чыл бажынга киргени” деп даш чонукчунуң сюжеттиг композициязы дээш, хөй чижектерни кирип болур.

Тыва улустуң бот-тускайлаң октаргай көрүүшкү-

нүн, бурун үзелин сиңирген чаа ном делегей культуразын байыдып турары чугаажок. Номчукчуларны солун ажыдышыкынарның оруунче чаладывыс, бурун чугаалар номун белеткеп үндүрген эртемден, ТР-ниң культура болгаш национал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар З.Б. Самданга чаа-чаа чедишкенин күзедивис. Шүлүкчүлөр, чогаалчылар, шиичилер, ыры-хөгжүм, уран чурулга болгаш республиканың өске-даа чогаадыкчы интеллигенциязы өгбелеривистин арттырып каан өнчүзүндөн салдынмай, хей-аът кирип, солун чогаалдарны чонунга сөңнээр.

Сайлана САЛЧАК, Культура болгаш национал политика яамызының пресс-секретары.

“СИБИРЬ ПАРЛАЛГАЗЫНЫҢ ХҮННЕРИ”

Телекөвүрүг Томск – Дагомыс.

Шак мындыг аттыг регионнар аразының IV журналистер чыжы Томск хоорайга болуп эрткен. Ооң ажылынга Сибирь регионундан 200 ажыг журналистер, янзы-бүрү деңгелдиң парлалга албанның болгаш информативтик политика талазы-биле комитеттерниң удуртукчулары киришкен. Аңаа Тываны ТР-ниң Чазак Даргазының иштиги политика эргелелиниң начальниги Олег Хопуя, “Шын” солунунун фотокорреспонденти Василий Балчий-оол, студент Надежда Антуфьева (бичии) болгаш бо материалдың автору олар төлээлэн.

“Сибирь парлалгазының хүннериниң” байырлыг ажыдышыны хоорайның төвүндө турар “Факел” Культура одаанга болган. Баштайгы сөстү Томск областың губернатору Виктор Кресске берген. Ол бо чышка чыгып келгенерге байыр чедиргеш, мынча дээн:

номчаан.

Журналистика талазы-биле Бүгү-российжи студент олимпиаданың тиилекчилерин шаңнаан. Аңаа Полина Сыродой (Томск университетиниң студентизи), Вера Хитеева (Ставрополь университетиниң студентизи), Ирина Максимова

Бир чамдыкта харылзаа үстүдээ бээр, бир чамдыкта башкарыкчылар көңүс өскээр көрнүп алган чугааланып-даа турар, бир чамдыкта үннер шуут дыңналбайн баар, а бир чамдыкта хөлүн эрттир улгадыда бээр. Ыңчалзажок эң-не баштайгы мындыг телеужуражылга багай эвес эрткен деп болур.

Бо телекөвүрүгке болган чугааның кол-ла утказы Россияга бир-ле дугаар хөй-ниити телевидениени тургусканының дугайында болган. Ол Томск хоорайга тургустунган. Ооң дугайында боттарының бодалдарын, санал-оналдарын Даго-

Күрүне университетиниң журналистика факультетиниң деканы, профессор Валентина

ганнарга көргүскен. Бо телевиделдерден алгаш көөрге, чаа хөй-ниити телевидениеге эвээш эвес бергелер таваржыры билдинип турар. Ооң бир-ле дугаары, акшаландырышыкын айтыры, оон ыңай хөй-ниитиниң санал-оналдарына даянып тургаш, кымга-даа хамаарылга чок артып каары. Хөй санныг дискуссияларның соонда бо айтырылгар ажык болуп артып калган.

Чыыштын байырлыг кезээ Томск областының администрациясының хуралдаар залына эрткен. Аңаа “Сибирь — идегелдин девискээри” деп IV регионнар аразының журналисти конкурзунун тиилекчилерин шаңнаан. Бо удаада шаңналдар хөй болганын чыыштын организаторлары дыңнадып, аңаа хөй санныг деткичилер изиг күзелдиги-биле боттарының дузазын катканын демдеглээн. Бо конкурска Тывадан студент

Томск областың губернатору В.Кресс.

“Бистиң область анаа-ла таварылга болуп Сибирьниң журналистер төвү болу бербээн. Областа чурттакчы чонунуң саны-биле бис массалыг информация чепсектериниң талазы-биле бедик деңгелде турар бис. Чамдык таварылгаларда ол бедик деңгелде эзулуг шынарлыг деңгелче шилчий бээр. 50 чыл бурунгаар Томскиге баштайгы телестудия ажылдап эгелээ. Бисте “ТВ-2” деп телекомпания “ТЭФИ” аттыг делегей чергелиг телеконкурстун сес шаңналының эдилекчизи — ол дээрге Россияда эң-не бедик деңгелдиң регионалдыг хуу телестандия болуп турар. Ооңбиле чергелештир бистиң эң-не кол солуннарывыс МИЧ-ниң кол “Бүгү-Россия” национал фестивалының тиилекчилери. А бо чылы Томск россияжи хөй-ниити телевидениениң чурту болу берген.

Губернаторунун соонда чыылганнарга Томск областа кол федералдыг инспектор Николай Холодов, Красноярск крайның губернаторунун оралакчызы Ольга Карпова олар байыр чедирген. Аңаа Кемерово областының губернатору Аман Тулеевтиң байыр чедирешикин

«Аныяк Сибирь» деп номинацияның тиилекчизи Н.Антуфьевага (бичии) шаңналды тыпсып турары.

(Мурнуу Урал университетиниң студентизи) олар төлептик болган. Тиилекчилерге Хүндүлөл бижиктерни болгаш эртектиг шаңналдарны Томскиниң Күрүне университетиниң журналистика факультетиниң деканы Юрий Ершов тывыскан.

Бо чыыштын эң-не онзагай кол болушкуннарының бирээзи — Кара далай эринде Дагомыс биле Томск хоорайның аразын тудуштурган телекөвүрүг болган. Ону сибиржилерин мурнундан Томск областың Журналистер эвилелиниң даргазы Алексей Севостьянов башкарып эрттирген. Томск хоорайда “Факел” Культура одаанда Сибирьниң регионнар аразының IV журналистер чыыжының киржикчилери, ола үеде Кара далай эринде Дагомыста чыгып келген “Бүгү-Россия — 2005” деп Бүгү-Россияның МИЧ-ниң X фестивалының киржикчилери улуг экран таварыштыр көржүп, аразында харылзажы аргалыг болганнар.

Журналистер аразына шак-ла мындыг телекөвүрүг бир дугаар болуп турары бо. Ыңчангаш ону эрттиреринге четпес талалары бар болган.

мыста турар Россияның Журналистер эвилелиниң даргазы Всеволод Богданов, “ТВЦ” каналдың президентизи Олег Попцов олар бергенер. “Ду-залажыр бис! Бистиң чуртка Томскиниң хөй-ниити телевидениези эң-не эки турзун дээш аан!” деп олар чыылганнарны сорук кириген. Шак мындыг эки чугаа-биле телекөвүрүг бодунуң ажылын дооскан. “Мурнуу чүк”-биле “Соңгу чүкте” турар журналистерге телекөвүрүгү организастап эрттиреринге “ТрасТелеком” компания улуг деткимче дузаны бергенни айтып каары артык эвес.

Чыыштын ийги хүнүндө «төгерики столдар» болуп эрткен. Аңаа чыылганнар “Хөй-ниити болгаш хөй-ниити эвес массалыг информация чепсектери”, “Журналист билигниң проблемалары болгаш келир үези”, “МИЧ — Сибирьниң социал имиджмейкери” деп темаларга санал-оналдарын солчуп, ажык чугааларны кылган.

Журналист билиг талазы-биле «төгерики столга» Уралдың Күрүне университетиниң журналистика төөгүзүнүң кафедразының эргелекчизи, профессор Маргарита Ковалева, Алтайның

Тываның төлээлери — ТР-ниң Чазак Даргазының иштиги политика эргелелиниң начальниги О.Хопуя, Россияның Журналистер эвилелиниң Тывада салбырының даргазы А. Шоюн.

Мансурова, Томскиниң Күрүне университетиниң журналистика факультетиниң деканы Юрий Ершов болгаш өскелердаа киржип, санал бергенер. Маңаа кол чидиг тургустунуп турар айтырылгар журналист мергежилдиң башкылаашкынынга чаңгыс аай тодаргай углангышкын чок болуп турары. Журналист мергежил ооң мурнунда турганындан хөй тала-лыг апарган: телерадио талазы-биле журналист, солун журнализден аңгыда үениң аайы-биле парлалгада чаа-чаа мергежилдер тыптып келген. Ыңчангаш бо талазы-биле өөредилге системазын шуут өскерттирер үе негеп турар. Чогум-на мындыг чылдагаан-биле болуп магат, сөөлгү үеде журналист мергежилди чедип алганнарның эртем-билини кудуку деңгелде болуп турарын чыылганнар шүгүмчүлээн.

“Хөй-ниити болгаш хөй-ниити эвес массалыг информация чепсектери” деп «төгерики столга» чугаа солун болгаш чидиг эрткен. Аңаа Томскиде “ТВ-2” телекомпанияның кол редактору Виктор Мучник, Россияның хөй-ниити телевидениезиниң Хөгжүлдө фондузунуң күөскө директору Татьяна Брилякова, “Томскиниң хөй-ниити телевидениези” деп телевиделдин удуртукчузу Андрей Остров болгаш өскелердаа киришкен.

Ийе, Россияда бир-ле дугаар Томскиде хөй-ниити телевидениези тургустунган. Ооң бадыткалы кылдыр “Реалитишоу” биле “Ындыг херек бар!” деп телетелевиделдерни чыыл-

Надежда Антуфьева (бичии) “Аныяк Сибирь” деп номинацияга тиилекчи болуп шаңнаткан.

Дөрт чыл улай эрттирер турар бо чыыштын кол-ла сорулгазы Сибирь регионунун журналистериниң, ооң телерадио болгаш парлалга ажылдакчыларының журналисти ажылыжинге деткимче бээри, оларның аразына кады ажылдажылганы, чогадыкчы харылзааны улам калбартыры... Шынап-ла, маңаа чыгып келген журналистер, янзы-бүрү деңгелдиң парлалга албанының удуртукчулары аразында таныжып, боттарының регионнарында ажыл-ижин таныштырып, арга-дуржулга солчуп, чоок билишкен.

Оларга чоок харылзааны “МАСС — Медиа-Центр” автономнунг организацияның үндүргени “Сибирьниң МИЧ-2005” деп информативтик-дыңнадыгылыг ному тургузар дээрзинге чигзиниң чок. Ында Сибирь регионунда үнүп, парлагынып турар массалыг информация чепсектериниң долу даңзызын, бүгү талалыг дыңнадыгылары-биле парлаан.

Томчилер Сибирьниң V регионнар аразының чыыжын катап хүлээп алырынга белегин даңгырагалааннар.

Александр ШОЮН, РФ-тиң Журналистер эвилелиниң Тывада регионалдыг салбырының даргазы, чыыштын киржикчизи.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛ-ДУН тырттырган чуруктары. Кызыл — Томск — Кызыл.

Россия кайнаар бар чыдарыл?

Экономика талазы-биле билдингир специалист, политолог болгаш социолог Валерий Сидоров Россияга 10 чыл иштинде чоруп келген реформаның түннелин талашы-биле бодунуң бодалын «Аргументы и факты» солунга бижээ.

Валерий Сидоровтуң чугаалап турары-биле алырга, Россияга чорудуп келген реформаның халаттыг айылы – чурттакчы чоннуң саны кончуг дүрген кызырлып ораарын демдеглээн. Сөөлгү он чылда Россияны чурттакчы чону 3 млн. кижиге кызырлаган азы 20 хууга чедир. Эң-не яды-түреңги амьдыралга көдээ черлерниң чурттакчы чону таварышкан. Көдээ черлерге турган ажил-агыйлар, фермалар колдуу шупту буурап дүшкен. Көдээ черлерни «чаа орустарны», спортчуларны, сенаторларны болгаш күрүнө дүжүметтериниң дачалары каастап турар апарганы чажыт эвесле болгай.

Сөөлгү беш чылда Россияда миллиардерлерниң саны 27 кижичеткен, миллионерлерниң саны 35 муң кижиче болуп турар. Социалис-

тиг ниитилел турган үеден бээр, бистиң чурттап келген чылдары-высты ийи кезекке чарып турар, «Ельцинниң чылдары» болгаш «Путинниң үези» деп. Ельцинниң чорудуп турган реформаның чылдарында (1992-2000 чылдар) чурттуң экономика талазы-биле чидири, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарының чидириинден 2,5 катап хөй болуп турар. Бүдүрүлгелерниң иштики бүдүрүшкүнү, азы өскээр чугаалаарга, чурттакчы чоннуң боттук бай-шыдалы 1960 чылдарның деңгелинде келген турган. Реформаны чорударының бетинде РСФСР ниити иштики продукция-биле АКШ-тан 4 катап, Япониядан 2 катап чыдып каап турган. Улуг Ооруг, Хемчик бажы ол ынчаар реформаның түннелинде азы 2000 чылда Россия Америкадан 17 катап, Япониядан 5 катап, Индиядан 2 катап чыдып каап турар апарган. Чурттакчы чоннуң амьдыралының деңгелин талашы-биле чаңгыс чижекти кирип көрейн,

1985 чылда бистиң чуртувуска бир кижиче чылда ортумаа-биле 78 кг этти чип турган болза, бо хүнде 48 кг эт онаажып турар.

Ажыы-биле Ельцинден Путинге бо хире аар чүк чедип келген. Сөөлгү беш чылда Россияның экономика амыдыралында улуг чаартылгалар көстүп келген. Бойдустуң түрээзин эде хуваары эгелээ, чурт камгалалының турум чагыы катап тургустунган, чурттуң валюта курлавыры өзүп орав, оң иштинде Россияның чээли-инвестиция рейтингизи бедик. Бо шупту экономиканың эки талазынче уланышыкыны болбайн канчаар.

Валерий Сидоровтуң чугаалап турары-биле алырга, экономикада ам-даа шийтпирлээр чидиг айтырылгалар тургустунуп турар. Күрүнө бюджетиде колдуунда беш дөстөн тургустунуп турар; «Газпром», «Россияның чаңгыс аай энергия системазы» РАН, «Россияның демир-оруктары» ААН, нефтиден болгаш үндүрүлгелер. «Россияның

чаңгыс аай энергия системазы» РАН-ның ажил чорудулгазын өөренип көөрге, сөөлгү чылдарда ажилдакчыларның саны 1,5 катап өскөн. Сөөлгү 15 чылда оларның кол фондузу шуут чаартынмаан, оң элп-эргижирээни 70 хуу чедип турар. Чурттуң энергия курлавырларын ажыглаарының стратегиязы тургустунмаан. Чурттуң Европа талазында энергияның дефициди тургустунуп турда (сөөлгү 3 чылда ол Москвага 7 катап өскөн), чурттуң чөөн чүк талазында чаа электри бүдүрүкчүлерин ажыгалаа кирип турар. Бо адырда күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү каш катап баткан болгаш олар чүгел электри энергиязының өртөөн өстүреринче улуг кичээнге салып турарлар.

Россияны күрүнө албанының ажилдакчыларының академиязы биле Россияның улутпур сайгарлыкчыларының эвилелинң эксперт институту Россияда ниити байдалды талашы-биле чоруткан

шинчилелдеринден алгаш көөрге, россиянарның 50 хуузу боттарының амьдырал-чуртталгазының негелдезинге таарзынмайн турарын илереткеннер, а оларның 40 ажыг хуузу Россия шын эвес орук-биле чоруп ораарын демдеглээннер.

Эң-не аар айтырыг – чурттакчы чоннуң яды-түреңги амьдыралы. Яды-түреңги чоруктуң делегей хемчээли-биле алырга, хүнде орулгазы 4,3 доллардан куду болза, ол кижилер яды кижилерге хамааржыр. Бистинде ол денел 1 доллардан ашпайн турар. Херек 20 млн. хире россиянарның орулгазы ол хемчээлге четпейн турар. 1991 чыл-биле деңнээрге, чурттакчы чоннуң амьдырал-чурттаарының чаагы деңгели чартык катап кызырылган. Чурттакчы чоннуң амьдыралының деңгелин бедидериниң кол оруу – биче бизнести хөгжүдери болур. Ол чокта кандыг-даа реформа буурап дүжүп болур. Ынчангаш Россияны Чазза биче бизнести хөгжүдериңче улуг кичээнге салып эгелээ. Сергей ХЕРТЕК белеткээн.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

САГЫШ-СЕТКИЛИВИСТЕ КЕЗЭЭДЕ ДИРИГ

Немец-фашист эжелекчилерни чылча шапканындан бээр чайынналчак Тиелелениң хүнүгө чедир каш-ла хонуктар артан. Ынчангаш тыва эки турачы он санитар уруулар-биле кады дайынның айыылдыг берге оруктарын эртип, балыгланган дайынчыларга бирги дузаны чедирип, дайыннар-биле аткылажып, хосталга дээш ниити демиселге бодунуң интернационалды хүлээлгезин күүседип чоран авамның дугайында бодунуң сактыш-кынарныг үндөзип алгаш, бо материалды бижидим.

Намзырай уруу Монгуш Дарья Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал сумузуңга хөй ажы-төлдү бөдүүн арат өг-бүлөгө 1926 чылдың март 18-те төрүтүнгөн. Каас-чараш бойдус чурумалдыг, эм-домнуг аржааннарлыг, байлак, чаагы бедик сизгенниг, одар белчирилери Шивилиг, Эзим, Мешкен-Хөл, Биче Ооруг, Улуг Ооруг, Хемчик бажы ол ынчаар бичизиндеп тура хөй кадарып өскөн.

Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажалык суурга эге шкоаны дооскан. Школага өөренип тургаш, хөй-ниити ажылыг идепкейлик киржип турган. Авам ырларынга дыка ынак. Башкылары Сангы-Бадыраа, Санчат, Байыр база эш-өөрү-биле кады чоок-кавы суурларга концерт көргүзүп турганнар. Ол-ла суурга организастан шериг кезээниң столоваязынга ажылдай берген. 1940 чылдың эгезинде авам шериг кезээ-биле кады Кызылче кыжын хаактап бады келген.

Авамның сактышкынарнындан одуругларны моон адаанда киридим.

«1943 чылдың күзүндө акым Агбаан, даайым Адыгбай-биле кады эки тура-биле Ада-чурттуң дайыныгга киржири-биле чорупкан бис...»

Дайын шөлүгө санитаркалар шериглериниң соо-биле чоруп олурар боор чүве болгай. Сыылаан октарга-даа, малгаш-баларга-даа, караңгы дүнеге-даа кижиче таваржыр. Дүрген-не балыгланган дайынчыларга дуза чедирер бодол ол-ла. Шала чиик балыгланган эрминч дузаны алгаш, дайылдажып кириптер. Аар балыглатканы дайын шөлүндө озалааш черже, оңгуже азы санитар штавынче чедирер.

Балыгланган солдаттарга дуза чедирер дээш могоп-шылапканын кижиче утуптар. Кижиниң амы-тыны секунда-биле санаттынар. Ол чай чок бачым үеде немецтер бо чоок-шулап келген-даа болур. Балыгланган дайынчының боозун алгаш, аткылажып-даа турдум. Дайын шөлүгө өлүм кижини сүрүп чоруур ышкаш болур. Эртен эрте шайлап олурган эжиң кезээки чөмдө чок-даа болур.

Бир кезээ дайынның дааш-шимээни оожургай бээр аразында, командир 2 дайынчыны харылзаа тудуштары-биле чоруткан. Мен оларның чоогунга балыгланган харылзаачыны шарып тура, хенертен оларның бирээзиниң алгызын дыңнап кагдым. Дүрген-не союп чөдө бээримге, дайынчы бажы аткаар кылдыр кээп дүшкен чыдыр. Чазылган мина аңаа дээпкен болду, оң холу чинге демирни так сегирип алган, агара берген салааларын, өлүк мага-бодун дамчыштыр харылзаа дамчып чоруп турган. Баз бир дайынчының ак харга кызыл ханын арттырбышаан, бурунгар үңгөп бар чораанын көрүп кааш, олче база үңгөп чоруптум. Кээримге ол өлүг чыдыр. 40 хире метрни ол ынчаар үңгөп эрткен болду. Кезээ чер бажычывыска келгеш, идик-хемим-даа, санитар сумкам-даа ужулбайн ыяш орунче чыдыпкаш, ыглап бадырыптым. Шак ындыг чараш, хып дээр аныяк оолдарны,

акыларымның өлүмүн көргөш, кижиниң өкпө-хөрээ шыдажыр арга чок апаар. Дүрген-не дайын төнөз! Чүгел эштеримниң шыңгы арыннары, чугаазы кижини оожургадыр: «Орталан! Бистиң дайынчыларывыс өлүп-даа турза, фашистерниң когаралы оон хөй. Дөмей-ле бис тиелээр бис!». Эртенинде база-ла тулчуушкунче кириптер бис. Кыргыз Сынаа эжим-биле хаваанда узун ак дүктөргө, калчан шилги бедик аяттарны мунуп чадааш, бедиктенир чер тыппайн-даа баргылаар бис. Хоорай, суурлар аразында харлыг-чаыстыг-даа, малгаш-баларлыг-даа черлерге айт кырындан дүшпейн, хонук-хонуу-биле чоруп чоруур чүве болгай. Чамдыкта орукка чорааш ырып ыргал эгелей бээр мен.

**Эдиг Волга хеми
Эстеп, шурап чыдыр,
Өдүрөк дег хеме
Эштип, шымнып олур...**

Эштерим оожум улажып ырлай бээрлер.

Дайынчы кыска дыштың үезинде эскадроннуң Аревз секретары Оюн Алдын-оол аныяк солдаттарның сагыш-сеткилин, хей-аьдын көдүрери-биле оюн-тоглааны, концертти бо-ла эрттире бээр. Солдат кижиге командиринден чоок кижиче черле чок. Чеже-даа шериг чуруму шыңгыы турза, акызы дуңмазын карапал чоруур, даайы эргим чымчак сөстөрү сөгөп, эргеледип каар.

Улуг лейтенант Куулар Дончуттуң взвонун дайынчылары Ровно хоорайның кол кудумчунуң бир бажыч азыныгга ажитталып алгаш, дыка хөй немецтерни кыра боолаан. Төрөөн чурт дээш олар ханының сөөлгү дамдызынга чедир дайылдашкаш, шупту маадырлыгы-биле өлзе-даа, гвардейжи эш-өөрүгө каржы дайзынын аспаандан Ровнону хостаар тиелелени хандырган. Оларның аразында акым Иргит Агбаан база өлүрткен. Шак ынчаар эргим чоок кижилерим чидирип, 3 хондур ыы-сыым төп келдим. Ынчалза-даа шериг чурумун сагып, эш-өөрүмнүң чагы-сөзүн дыңнап, бодумнуң качыгдалымга алыспадым. Өжээн-килең хөрөккө өөскүп-дойлуп, сагыш-сеткилге амыр-дышты бербестээм.

Чүгел Ровно дээш тулчуушкунга 10 ажыг немец солдаттарны узуткаан мен. Дайын – хан-чин, өлүм-чидим. Эрттенип-хуюкталган хоорай, суурлар. Хостаан суурууска кирип кээривиске, ында-мында кырган, эр-херээжен кижилерниң болгаш бичи урууларның холун сунуп алгаш, бистен хлеб дилээ арыннары көөрге, кээргенчиг. Хлевивис берип-даа турдувус. Эң-не коргунчү чүве чаш, бичи урууларны фашистер илеринден ылаап алгаш, чыда-биле өттүр шанчып турарын көөрге, илерин каргыжын, ыы-сыызын төп турарын дыңнаарга, коргунчү чорраан...

Тулчуушкунуң сөөлгү хүннери чүве. Дүне када дайыннар муруну камгалал шугумун эрте бердилер. Оларның соо-биле танкылар, чадаг шериглер чорупкан. Кыргыз Сынаа эжим-биле сарааттап каан сизен

кажаазын эрткеш, үңгөп чоруп олур бис. Бир дыңнаарывыска, Чудурукпай биле Дөнгүр Кызылдың алгызын танып, дыңнап кагдывыс. Чүү болган дээш үңгөп чөдө бээривиске, Аревз секретары Оюн Алдын-оолду аар балыглапкан, медресин ышкыныпкан чыдыр. Эжим-биле иелээм Алдын-оолду госпитальга эккелдивис – деп авам чугаалап орав чүве.

– Дайындан эеп чедип келгеш, намның айтышыкыны-биле Хемчик бажының аалдарына барып, куу шинелим, пилотка бөргүм, кирза сапогум кедип алгаш, нам нүүрүнүң даргазы-биле кады ырак-чоок малчыннарның аалдарына чедип, ужуражылганы эртирип, фронтуга белек чыыр ажылга киржип чордум. Чугаам төндүрүптерим билек, Иргит Ламазаа акый туруп келгеш:

– Дайын-чаага чорааш, балыг-бышкын чок чанып келгениң эки-дир, уруум. Калчаа дайынны чылча шаварынга бистиң мурун-вустан киржип чорааның өөрүнчүг-дур. Ам Кызыл Шеригге дузалаар деп кыйгырып тур сен. Дузалаар бис. Шокар шарыжывыс бар чүве, ону бүрүткөп ап көр, оглум – дээш нам даргазың көрүнгөш, чугаалады.

Удаа-дараа арааттар туруп келгеш, ааржы-саржаан, анай-хураганын, шарызын, инээн, аьдын дээш, чүнү салбады дээр. Оларның аразында көрүп турарымга, Иргит Энеш, Хертек Донгурак, Иргит Чыман, Саяа Намчыл, Иргит Баян, Хертек Артаа, Иргит Делгер, Иргит Чыргал, Күжүгет Кандан дээш, өске-даа арааттар бар. Хемчик бажының чонунуң чыгган белээ дайзыны чылча шаварынга улуг идигни берип, күшке күштү немзэн деп авамның ол чугаазын ам-даа утпайн чоруур мен.

1964 чылдың кыжынында авамга Ровно хоорайның немец-фашист эжелекчилерден хостааны дээш 20 чыл болган оюнга кады дайылдажып чораан өөрү Оюн Каваевич Оолак, Тимофей Кузекеевич Пичен-оол, Тонгак Хорун-оолович Таржа-биле киржир аас-кежиктиг болган. Тывадан келген хүндүлүг аалчыларны Украин чоннуң тө-

лээлери, кады дайылдажып турган эштери, журналистер украин улустуң чаңгылы-биле хлеб-дустуг байырлалды-биле уткуп хүлээп алган. Областың театрыга байырлалдың хуралыга Тываның төлээлериниң мурнундан Оюн Каваевич Оолак байырлыг бижикти номчаанынын соонда, аңаа Ровно хоорай тулчуушкунга өлгөн дайынчыларның акы-дүмнө хөөрүндө алган ыдыктыг довурактыг бичи хааржакчыгашты хүлээткен. Дайынчы эштери-биле ужуражылга сагыш-сеткилди доюлдурган болгаш уттундурбас болган. Оларның аразында кымнары чок дээрл. Полк хайгылының командири турган И.Т. Кузнецов, эскадрон командири турган Хафиз Ахмеджанов, «Сеткил соруу-биле күштүглер» деп номун автору Д.Медведев, сураглыг украин хайгылычы, Совет Эвилелиниң Маадыры Н.И. Кузнецовтуң хууда секретары турган Валентина Довгер, кады чаңгыс полка дайылдажып турган Ипат Наумов, Стехов дээш, өскелер-даа бар.

Ровно хоорай дайын соонда таныттынмас, чечектелип өскөнин ол магадал ханмаан. Хоорайның школачылары, студентилери-биле ужуражып, дайылдажып турган черлерин сонуургал көргөнин авам бо-ла сактып чугаалаар кижиче.

Авамның дайынның кадыг-берге, узун оруктарын канчаар эртип, бодун ап чораанының дугайында номда бижиттинген допчу намдарда мынчаар бижээн: «Чурумнуг, дыңнагыр, шериг чажыдын кадагалал билер. Санитар албанынга ажылдап болур. Чамдык эрлер эзер кырынга согаайнып уду-даа бээр таварылгалар тургулаан, а бо Дарьяның арын-шырайында шылазанының кандыг-даа им-демдээ чок, карактары артында-ла хып турар. Мөгө-шырак эр шериглер безин могоп-шылап турда, мындыг бичи ырбыска уругга ындыг күш-шыдал кайыын кээп турарыл? Тулчуп кириптер болзувусса, ол моон-даа кадыг-ширин, шыдамык болур ийик».

Авам ортумак дурт-сынныг, бедик, делгем эгиннерлиг, борбак хүрөң шырайлыг, улуг чаагай кара карактарлыг, арнындан кезээде хүлүмзүрүг ыраваас. Хар дег ак дштерлиг, биче сеткилдиг, хүндүлээчел, сагыш човаачал, кээргээчел кижиче болгай.

Амьдырал дажыг хем дег, чаңгыс черге турбас, ол бодунуң мурунда турар моондактарны ажып эртип, улуг күзел-сорукче хайныктырар. Ажил-амьдыралының аайы-биле авам Дарья Намзыраевна Одан-оол Тываның аңгы-аңгы булуңуна чурттап, партия-совет, ажил-агый органнынга ажылдап чораан. Кандыг-даа ажылды дагып каарга, ону ак сеткилдиг, бедик негелделиг, чаныш-сыныш чок күүседип чораан. Ол дээш бөдүүн чонга: «Элдептиг дидим, туруштуг солдат – ие» деп үнеледип, хүндүледи чөмдө.

Часкаар куштар оолдарын төрүп алгаш, оларны доруктуруп азыраар дээш ажаан-зырап турары-биле дөмей, авам ажы-төлүңгө ынак, кайгамчык бердинген кижиче.

Авамыс Дарья Намзыраевна дайын үезинде көргүскөн эрес-дидим чоруу дээш, «Ада-чурттуң Улуг дайыны» орденниң ийиги чергези, ТАР-ның Күш-ажыл ордени болгаш хөй санныг медальдар-биле шаңнаткан. Дина ОНДАР, эки турачының уруу.

Ойнай-сылдай аарак

Дөгээ даа дээш “дайын”

Бөгүн Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ниң составына каттышканың алдан бирги чылы. Шаанда Тыва бот-догуннаан күрүнө турда, ооң хамык-ла черлериниң аттарын, доктаал-саавыр долдурулганын чүгө тыва дылга чорудуп турган. Үениң эрткениниң аайы-биле ындыг чүве ыйнаан, сөөлгү он чылдарда тыва дылынысты дыка-ла “хайнактап”, хоорайда уруглар харын-даа утуп бар чор. Кайгамчык дылынысты шак мындыг темп-биле уттур болзувусса, 50-70 чыл эртерге, аныяк-өскөн аразынга тывалар кижии-даа арпас чыгыы чүве эвеспе. Ынчан хайыраан дылынысты кээргээр кижии тыптыр ирги бе? Ам безин арыг тыва кижии “тивалап билбес мен” дээрге, кылыым келир.

База бир хомуданчыг чүүл бар: ол төрөөн черлеривистиң аттарын орусчудуп бар чыдарывыска хамааржыр. Амгы аныяктар “Чадаан чурттуг мен” азы “Шагнардан келдим” деп чугаала-жырлар. “Бо чайын Аргаликке дыштандым” дээрге, кара өжөгээр “Ургайлыг аржаанынга бе?” деп улам тодарадып айтырар мен. Чамдыктары ол аржаанын тыва адын билбес боор-дур. Шак ындыг чижектер хей.

Бо чүүлдүн эгезинде Тываның ССРЭ-ге каттышканын анаа эвес сагындырган болдур мен ийин. Чогум анаа удур бодалым чок. Ынчалза-даа чер-девискээр былаажыксаар, ооң адын өскерткээр кижиир ам-даа барын бо хонуктарда безин эскерип тур мен (Тываның девискээри мурнунда би-

лиривис ышкаш 170 муң дөрбелчин метр эвес, а оон база арай эвээж бергенин билер силер бе?).

Кызыл хоорайның джунда, Улуг-Хемниң ындында бедик дагны тывалар шаандан бээр Дөгээ деп адап чорааннар. Коммунисттик партия үезинде анаа “Ленин” деп сөстү бижип каан турганын сактыр бис. Даг ол ат-биле оон чылдар туруп келди.

Сөөлгү чылдарда Дөгээ даа дээш “чаа-дайын” үнүп туруп берди. Та чүү улус ынчап турар чүве — ооң адын каш-даа катап өскертти. Тываның улустуң ырында кирген төөгүлүг дагга эрги ада — Дөгээни баштай эгидип каарга, тыва кижии болгаш, шаам-биле дыка өөрөөн мен. Харын-даа эртен туруп келгеш, даамче көрүп каап, эрги чаа адын номчуп, чоргаарланып тургулаар турдум.

Тайга-таңдылыг Тыва черниң оглу болгаш ындыг ирги мен бе, кара чажымдан-на дагларга ынаам кончуг. Шериг хүлээлгемни Казахстанның хары, доврактыг ховуларынга эрттирген мен, ынчан ийи чыл иштинде төрөөн Тывам буурул баштыг даглары мээң сагыжымга дыка-ла четпейн турганын ам-даа сактыр-дыр мен.

Ам даг адынга дагын эглип кээли. Дөгээге эрги адын эгиткен соонда, удатпаанда орнунга “Ленин” деп сөс катап кестүп келген. Оон Кызылдың чагырга чериниң дузазы-биле шаандакы атты база катап бижээн чүве. Ынчалза-даа бо чайын дагга мырыңай даштыкы сөс кестүп келди! Харалаан, чаа атты номчуп безин билбес бол-

дум. Ынчалдыр-ла ол сөстүң утказын билбээн мен. Дыл сыйып алгы дег ол сөстүң соонда, ам кандыг бижик кестүп кээр эвес дээш, мырыңай сонуургап, манап турар апарган мен. Манаашкыным үр болбады, ыдыктыг даавыс дээш, “чаа-дайын” ылап-ла уламчылады.

Каш хонганда, даштыкы сөс орнунга чаа “Кызыл” деп сөс кестүп келди. Найысылалдың ады база Кызыл, джунда дагны база ынчаар адаарга кайыын боор деп бодап чоруп тур мен, таанда чараш ат тывылбаан эвес. Валерий Гончаров ол дагны кызылчылар хуужудуп алган-дыр дээш, чаргы-чаа үндүрүп болгай. Чүге дизе, Дөгээ — Кызыл хоорайның эвес, а Бии-Хем кожуунун девискээринге хамааржыр даг чүве.

Удатпаанда “Кызыл” деп сөстү “Дөгээ” база катап солаан. Чаңгыс-ла четпес чүве — чугайлап каанының багайы, азы чөптүг чорук дээш демиселчилер олче бо удаа чугай чок үнүп чорааннар ирги бе?

Дөгеленип чыдар Дөгээ даавыстың аттары сөөлгү чылдарда көвүдөп-ле тур, ону багай деп санаар мен, оон орнунга сөөлгү үеде туружун чидирип эгелзэн тыва дылыныстың курлавыры ынчаар көвүдөп турган болза деп бодаар мен. Төрөөн дылынысты езулуг үнелеп, ону карак огу дег кадалап эгелзэривиске чедир, Дөгээниң мөңгө назыны ышкаш үе негеттинер бе? Аңаа чедир чер кырындан тыва кижии шуут чиде бербес ирги бис бе? Сен чүү деп бодаар сен, тала?

Юрий КӨК-ООЛ.

“Шынның” почтазынган

Кижии сеткили деп чүве кончуг

Мен бо сентябрь айның 22-нин хүнүндө үндүрген “Шын” солунуң бирги арнында “Ие-чаш дээш харысалга — хүнүн айтырында” деп эгени номчааш, хейде-ле сагыш-сеткилим хөлзеп, дүвүрөп, хей-ле чүүлдү бодап келгеш, Силерге каш одуруг чагаамны бижиир деп шийтпирлеп алдым, черле ынчаш мооң мурнунда-даа бодумнун сеткилимде дойдул чоруур бодалымны, мунгарлымны Силерниң-биле үлежиксээш, бодумнун ак саазын арнынга бакка-сокка шорбажылап алган каш одуругларымны, “Хөлүн эрттир көвей сөстүг дээш хоруп, шыгжап каар ирги бе?” — деп сезингеш, та чежени ора соккаш, отче кирип каган кижии ыйнаан мен, ынчал-мынчап чадажып чорумда-ла айлар, чылдар аккан хем дег, тайытыла шаанайнып чоруй барган.

Мен бо каш одуругларымга кымны, чүңү-даа буруудадып, бактаар сагыш чок, солунуң арнынга үнгөн чүүлдү номчааш, “ындыг болган болза, ынчанган-мынчанган болза!” — дээр сеткилим-биле мону бижиир уjurга таварыштым, буруудатпайн көрүңер эргим, хүндүлүг, ха-дунма чонум.

“Кижии сеткили деп чүве кончуг, ол бичии-ле чүведен өөрүй хо-на бээр, бичии-ле чүведен муңчулуп-муңгарай бээр”... Ынчан, мээң бодумнун бодап чоруурум-биле “Хайлыг кара хүн. 1999 чылдың февраль айның 23-түн хүнүндө (шагда болза Совет Армия хүнүндө) кончуг-даа чалыы-чараш, чугаа-сооттуг, арнындан кезээде-ле хүлүмзүруг ыравас, омак-хөглүг, эрес-кежээ уруумну оскунган мен.

Эргим номчукчу, мону номчуп эгелеп оргаш, «мындыг үе-дүпте болган чүүлдү ам чүге-ле кызып-кызып шорбажылап орап хөөкүй бараскан боор» — деп бодаар боор силер, төлүн оскунган ие кижиге 40-50-даа чыл эртерге, демей-ле дүүн чаа-ла болган ышкаш, сагыш-сеткилди өйүп, карактарга ол-ла олчаан чуртунуп, артып каар боор чүве-дир ийин.

Мээң багай уруум ынчан кончуг-даа чалыы, чараш үезинден, 25 харны харлап чорааш, бо мегечи сарыг өртемчейге ааскежиктиг ава болур салым-чолду хүлээп алгаш, азарганчыг чаш төлдү чырык чер кырынга бодарадыр дээш, элекке-ле “адының бажы хоя берип”, бистерден, хайыра-лап-камнап чорааны ынак ада-иезинден, урба-дунмаларындан чалыы, чараш эш-өөрүндөн, чаш-чалыы, назынындан, эдеришкен эжинден чарлып чоруткан, өзү кара “өлүм” ону салбайн барган...

Уруувус Шагаан-Арыг хоорайның эмчизинге кестирип божжаан (кесарөө сечение). Ол хүнге чедир анаа-ла халып турган кижии болгай. Оон ол эмнелгениң “Реанимация” салбырынга 3 хонган, бисти ада-иезин, урба-дунмаларын ынаар беш-даа базым чоокшудадыр эвестер, ол черниң эжиниң аксынга “чүгле эки болур боор” — деп бүзүрел-биле ора хонуп турдувус. Оон мырыңай шыдажып чадааш, кол эмчи турган Арыш-оол Тюлюшевичтен (ам бистиң аравыста чок) дилеп тургаш Кызылдың эмчилерин чаладып алдым.

Кызыл хоорайның божуур бажынының кол эмчизи деп улгады берген оол эмчи, (ол девидеп, бергедеп чоруп тургаш ол эмчилерниң ат-фамилиязында да сактып албаан бис), оон база бир херээжен тыва сөөктүг эмчилер келгеш, элзэн үр сүмелешкеш, ам-на харын багай уруумну чиик “Волга” дээр машиназынга чыттырып алгаш, Кызылче чоктапкан, а бис база-ла кады аңгы машина дилеп алгаш чоруптувус. Кызылга чеде бергеш эмчилер: “Урууңар орукка эки келди, чаңгыс-даа эм дамдылатпадык, базышыкыны-даа кудулавады!” — дээрге амырап, сагыш-сеткиливис хозай хона берген. Ооң соонда уруувусту хынап-хынап база-ла “Реанимация” дээр черинче үндүр бергеннер. Бис база-ла эмчилер үндүр-кирип сывыртаарга-даа, көдээден келген улус кайнаар кирер боор, “Приемный покой”

деп черинге, ында дунмам уруг ажылдап турар болгаш харын дилеп алгаш, анаа база ийи хондувус...

Солунда бижип турары болза, ие-чашты камгалаар дээш, амгы үениң иштики-даштыкы нарын дериг-херексели-даа четчир, эмнеп турар акушер-гинекологтар дээр эмчилериниң билиг-мергежили-даа шыраак, олар ол-ла ажылынга бердинген, ак сеткилдиги-биле чонунга бараан болуп, казак-чагырга чериниң орден-медальдары-биле хөйү-биле шаңадып-мактадып турарлар-дыр.

А мээң чалыы-чаш уруумнун салым-хуузунуң кээргениниң! Оода-ла уруумнун соонга, бистин кемдеп-кергезэн сагыш-сеткиливисти оожуктуруп чоруур кылдыр, кезээде-ле чүдүп-тейлеп чоруурувус, “бурганарывыс” деп санап чоруурувус, ал-бодувустун, ажы-төлүвүстүн амы-тынының алыкчылары, ак халаттыг эмчилеривис уруувустун чаш кыс чүезин камгалап, хайырлап берген турган болза, оода-ла!

Ол-ла хамык иштикиниң-даштыкының шыраак, нарын дериг-херексели, акушер-гинекологтарның эгээртинмес билиг-мергежилниң чаңгызы-даа мээң багай уруумнун амы-тынын камгалап ап шыдаваанынга бодум хуумда черле бүзүрөвес кижии чордум.

Азы холунда тудуп алган хөй алдың-мөңгүнү, акша-доллары чок боорга ындыг чүве ирги бе? Ажыы-биле чугаалаарга, кижии бүрүзү эмчи-домчу мергежилдиг эвес, ол документ-бижикке чүү деп-даа бижип каарга, оларны-биле, эмчилерини-биле шын болур болгай, ону кым-даа, чүү-даа өскерттип шыдавас!..

Удавас бо бижип орарым уруумнун төрүттүгөн хүнү чүве, мынчангаш мону бижип орарым бо ийин.

Бир эвес бо чүүлүмнү өртек үезин (гонорарын) санаар чүве болза, ынак солунум “Шынга” арттырдым.

Анай-Хаак КЕНДЕН.

*Улуг-Хем кожуун. Торгалыг суур.**Хоочун бижикчинин 70 харлаанынга*

“Эрги-дарга Кара-Сал”

Олак Даржаевич күш-ажылдың хоочуну, пенсионер. Чыраа-Бажы суурда чурттап олулар. “1958 чылдан эгелеп солуннарга аңгы-аңгы темаларга бижип эгелзэн мен” деп ол чугаалаар болду. Шынап-ла, ол хоочун бижикчи. Амыдыралчы чугула айтырыгларны “Шын” болгаш “Чаа орук” солуннарынга үениң негелделеринге дүүштүр, хүннүн чидиг айтырыгларын чырыдып келгенин номчукчулар билер. 80 чылдардан бо хүннерге чедир ооң бижээн материалдары номчукчуларның кичээнгейин ап, сонуургалын көдүрүп турар апарган. Ада-өгбелерниң чурту болгаш өскөн-төрөөн чери, күш-ажылчы амыдыралын бараалгадып келген Чыраа-Бажы сумузуң дугайында бижээн чүүлдери көскү черни ээлеп турар. Кандыг-даа төөгүнү кижилер тургузар болгай. Хоочуннар, алдар-аттыг кижилер дугайында сактышкыннары чыгып, коптарары артык эвес. Ол төөгү-дүр. Төөгү — эртен үе, амыдырал-дыр. Амгы үени эртен үениң уланчызы кылдыр билип чоруур мен. Ынчангаш Олак Даржаевичиниң эртен үе дургузунда бижип турар сактышкыннары Чыраа-Бажының аныяк-өскөннеринге ажыктыг, өөредилгиги, төөгүлүг эртинге, байлак болуп артар.

О.Д. Кара-Салдың солуннарга бижээн чамдык материалдары аныяктарже уланган. Оларны сургап, кижизидип, угаадып, чаагай чаңылдарга өөредип турар чүүлдер хөй. Оортан алгаш көөрге, ооң аныяктар-биле ажылдап чораанын болгаш ол талазы-биле байлак дуржулга барын херечилеп турар. Олак Кара-Сал “Чаа орук” солунга чүве бижээш, бодун шолалап “Эрги-дарга Кара-Сал” деп кагылаар. Ында база дыка-ла утка бар. Шаанда Ишкинге Эрги-дарга дээр кырган чораан. Ооң шын адын Шырап Түлүш дээр. Ол Тыва Арат Республика турда Кызыл-Тайга сумузуңун тергии-декчизи (даргазы) турган.

Кажан Тыва Россияга катчы бээрге, улгады бергеш суму даргазындан халашкан. Оон эгелзеш, улус ону Эрги-дарга деп шолалай берген дээр чүве. 1961 чылда Чыраа-Бажы школазынга өөредилге эргелекчилеп эгелзенимде-ле, Олак Даржаевич дарга кижии чораан.

“Мээң кылбаан ажылым чок” деп, ооң чугаалап олулары шын. Чүгө советтер шугумунга безин

20 ажыг чылдар иштинде даргалап, секретарьлап ажылдаан. Комсомол, профэвилелинге, улусчу контроль шугумунга база ажылдап чораан Чыраа-Бажының хоочун даргаларының бирээзи. Коммунисттик партия дүжериң буддүүзүнде Шемиге нам ажылынга база турган. Совет эрге-чагырганың үезинде, эду тургузушкунун эгезинде ажылдап чораан шаандакы дарга-дыр. О.Д. Кара-Салды Эрги-дарга деп шолалары чөптүг боор. “Өгбелер — төөгүвүс”, “1999 чыл — улуг назылыгларның чылы” деп, делгеренгей амыдырал-биле холбаалыг чүүлдерни улус номчаан боор. Ол чүүлдерде солун барымдалар бар. Делегейниң кадык камгалап организациязы 60-дан 75 хар чедир назылыгларны кырганнар, 75-тен 89 хар чедир назылыгларны улуг назылыглар, а 90 хардан өрү назылыгларны улуг назылыг кижилер деп санап турарын Олак Кара-Сал айтып бижээн. Ол өгбелер кылдыр 70 хардан өрү назылыгларны кирип турар. “Ол назынның кижилери хөйүн көрүп, чурттап эртен” деп бижип турары кончуг шын.

Ынчалза-даа “өгбе” деп сөс кижиниң назы-хары-биле тодарааттынмас деп билер мен. Өгбө дээрге кижиниң төрөл-салгалының дөзү, ада-иезиниң угу. “Төрөл дөс улустуң үш ададан ыңай адазының азы иезиниң улуг салгал угу өгбө болур” деп бижээш. Ынчангаш аныяк-өскөн ада-өгбелериниң угун билип алыры артык эвес. Оларның дугайында уруг-дарыыңга чугаалап берип, таныштырып чорууру ада-иениң сорулгазы болур. Чоок төрөл улустун ажы-төлү таныжып алгаш, өг-бүле болу бээр таварылгалар туруп болур болгай. Ол дугайында О.Д. Кара-Сал солуннарга чаңгыс эвес удаа чырыдып келген. Олак Даржаевич улуг назылыг кижилерни аажок хүндүлээр кижии. Оларның чугаазын кичээнгейлиг дыңнап билип улустуң сактышкыннарын солуннарга чижек кылдыр бо-ла кирип каан чоруур. Тыва бижиктин 70 чыл оюнга “Бурунгаар базым болган” деп “Чаа орук” солунуң үшкү арнын эжелеп турар чүүлдү ол бижээн. Ында шаанда самбыраны канчаар кылып, ажыглап турганын бижээни аныяктарга төөгү болур.

Кызыл-оол КУУЛАР.

Чыраа-Бажы суур. Гонорарын солунга.

АМЫДЫРАЛГА ТУРУШТУГ

Рыноктун бергезинге торулбайн, күш-ажылыңга чалгынналып, хей-аятка сорук кирген ажылгыр, кежээ, кызымак кижилерни улуг үнелел-биле, сонуургал-биле магадап чоруур мен. Ынчангаш оларның амыдырал-чуртталгазын күш-ажыл каастап чоруур. Ындыгларның бирээзинге, бистин Солчур сумузуңда Сергей Кызыл-оолович Оюн хамааржыр. Ол көдээ ажыл-агый талазы-биле дээди эртемниг.

Ажыл-агыйлар дүжүп, оран-савазы кагдырган үеде-даа ол анаа олурбаан. Суланы тарып, сигени кезип, кургаг ыяшты белеткээш, Солчур, Хандагайты суурларның чурттакчы чонунун херегелин хандырып турган. Ол үеде Солчур сумузуңун чурттакчылары Хандагайтыдан хлеб садып ал, амыдырап турганнар. Кызымак кижии чүңү-даа чедип алып дири. Бодунун кызымак чоруу-биле ажылы дүжүп, кагдырган бир албан чериниң бажыңын боду аштап, селтеп кылгаш, хлеб бижырар чер кылгаш, суурнун чурттакчы чонун хлеб-биле хандырып эгелзэн.

Сергей Кызыл-ооловичиниң ажыл-агыйы шуудап, “балдыры” дыңзаан дизе, частырыг болбас. Хандагайтыга көжүп келгеш, ол ажыл-агыйын уламчылап, бодунун күжү-биле хлеб бижырар черниң бажың-балгадын тудуп

кылгаш, хлебни бижыргаш, ийи суурнун чонунга садып-сайгарып турар. Хлеб бижырар черниң чанында бичии борбак бажың кылгаш, “Тараачын” аш-чем садыын ажыдып алган. Бодунун машина-техниказы-биле далган-тараа, аш-чем бараанын сөөртүп, ынчаар-ла сайгарлып чурттап чоруур.

Ол боду спортка кончуг хандыкшылдыг, «Тайсон» деп шолалыг. Аныяк үезинде боксер чораан. Шыдыраа ойнаарыңга кончуг ынак, ынчангаш үрүлчү шыдырааны колдуктап алган чоруур. Кожуунда шыраак шыдыраа-чыларның бирээзи. Спортка ынак болгаш маргылдааларга деткиччилзэн чоруур.

Ада-иези “бурганнаан” соонда, улустун улуу болгаш өскүс хөй дунмаларын кижизидип, школаны доостуруп, эртем-билигге чедирип, ажыл-агыйга өөредип, амыдырал-чуртталгазын аялап-баштап чоруурун көргөш, шынап-ла, кончуг мөзү-будуштүг кижидир деп бодап, билип чоруур мен. Сергей Кызыл-оолович — амыдыралыңга кызымак, ажылчын, кежээ, биче сеткилдиг, чонунга дузааргак, чугаа-сооттуг, хөглүг кижии. Ынчангаш ооң буянның сайгарлыкчы ажыл-ижинге чедиишкенин күзедим.

Василий МОНГУШ.

Солчур суур.

Мөңгүн-Тайгага шыдыраа байырлалы

Сентябрь 29-тан октябрь 2-ге чедир Черби ортумак школазының тренер башкызы, республиканың хоочун шыдыраачызы Ким-оол Бодаганович Кыргыз бодунуң өөреникчилери-биле Мөңгүн-Тайга кожуунга чедип, аңаа шыдыраа спортунуң байырлалынга киришкеннер.

Бирги хүн – сентябрь 29. Дугурушканывыс эзугаар бисти алып болган башкы келбейн барган. Ам канчаар, телевидение ажилдакчылары баар болган улус болгай дээш, аңаа база четтивис. Телевидениениң редактору Александр Филатенко мени уткуп хүлээп алгаш: «Мөңгүн-Тайга кожуунду долгап турду, силерни эртен барып ап алып бис деп тур» диди. Бистиң-биле чоруур болган корреспондент аарый берген болду. Шак мынчаар бирги хүнде бичии саадап-даа болза, Мөңгүн-Тайгаже Виктор деп аныак эрнин УАЗ маркалы машиназы-биле хапкан бис. Суурга орайтай бергенде, 10 шак үезинде келдивис.

Ийги хүн – октябрь 30. Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының өөредилге килдизиниң инспектору Алена Владимировна Көгел, кожуунуң шыдыраа федерациязының даргазы Калбак-оол Сотпаевич Салчак, элээдилер клувунуң шыдыраа бөлгүмүнүң удурткучу Шолбан Сундуевич Хертек, школа директорлары бисти уткуп алдылар. Хоочун башкывыс Ким-оол Бодаганович 70 хар чедип турар-даа болза, ырак орукка чораанда дээр хире эвес, эртен эрте тура халып келген, зарядкалаан, хей кижки киржикчилиг оюнга белеткенип эгелей берген тур.

Эртенгиңиң 10 шакта Мугур-Аксының бир дугаар школазынга хоочун башкывыс сес кижилиг сеансты эрттирди. Түннели: 11"6" класстың өөреникчизи Омак Хүлер-оол хайымнашкан, арктанары уттурган. 2-ги классты Айдемир Салчак дидим, чараш ойнааш, башкыны "девидеткен".

Дүштеки чем соонда, Мугур-Аксының ийи дугаар школазынга четтивис. Школа директору Салбакай Дугаржаповна Маадыр уткуп алды. 13 кижки киржикчилиг сеансты башкывыс эрттирди. Түннели: республиканың школачылар аразында маргылдааларның шаңалдыг черинден дүшпейн турар 9-ку классты Амур Донгак, 11-ги класстың өөреникчизи Ужар-оол Дембирел олар башкы-биле хайымнашкан, арктанары уттурган.

Кожуунуң өөредилге килдизиниң инспектору Алена Владимировна Көгел маргылда дугайында мынчаар чугаалады:

— Республика чергелиг шыдыраачылар биске чедип кээп турарыңа өөрүп тур бис, деткип тур бис. Биске дыка өөредилги болуп тур. Кожуунушта туризм, хол бөмүү сайзырап турар. 2004

чылда башкыларның республика следун эрттирдивис. Шыдыраа спортун көдүрер дээш кызып ажилдаар апаар мындыг-ла-дыр бис.

Үшкү хүн – октябрь 1. Элээдилер клувунуң тренер башкызы Шолбан Сундуевич Хертек бодунуң машиназынга олуртуп алгаш, Мөңгүн-Тайганың чараш черлерин кезий көргүстү.

Дүште 2 шакта шыдыраа маргылдаазын эрттирген. Аңаа 4 команда киржип, күжүн шенешкен. Ол дээрге Черби школазының өөреникчилери, Мугур-Аксының элээдилер клувунуң, бир, ийи дугаар школаларының командалары-дыр. Аңаа чидиг демиселдин түннелинде Черби ортумак школазының өөреникчилери бирги черни ап, шилчип чоруур кубокту, алдын медальды чаалап алган. Команданың составы: Челээш Артына, Сылдыс Куруу, Каң-Болат Ооржак, Овадай Хомушку, Чаян Монгуш, Алисмаа Сагаан.

Ийги черни элээдилер клувунуң тренер башкызы Шолбан Сундуевич Хертек алган. Үшкү черде Мугур-Аксының ийи дугаар ортумак школазының тренер башкызы Ойнаар-оол Салчакович Эрес-оол болган. Олар хүндүлүг бижиктер болгаш мөңгүн, хүлер медальдар-биле шаңнаткан.

Түннелинде Мугур-Аксының клувунга найыралдыг кезээзин эрттирип, бичии шыдыраачыларны шаңап, мактаан. Мугур-Аксының аныяктары, өөреникчилери, культура ажилдакчылары киришкен концертти аалчылар улуг сонуургал-биле көргөн.

"Шын" солун бо чылын 80 харлап турар. Кол редактор Артур Хертекин Валерий-биле эки ойнакчыларны, деткикчилерни бо солунуң Хүндүлел бижиктери-биле шаңадым. Республиканың уруглар солуну "Сылдысчыгаштың" өмүнээзинден 2-ги классты Айдемир Салчакты дидим, чараш ойнааны дээш, солунуң Хүндүлел бижии-биле база кол редактор Александр Шойунуң бодунуң бижээни ному-биле шаңадымыс. Оон аңгыда "Сылдысчыгаштың" номнарын судья коллегиязының шийтири-биле Овадай Хомушку (Черби), Шолбан Доржу (№ 2 школа), Кажыкай Салчак (№ 2 школа), Амур Донгак (элээдилер клуву), оларны шаңадымыс. Улуг улус аразыңа Григорий Салчакович Конгар 1-ги черни алгаш, алдын медальды чаалап алган. Ийги черни Валерий Салчакович

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

Дондук, үшкүзүн Калбак-оол Сотпаевич Салчак олар элээш.

Ийи дугаар школаның директору Салбакай Дугаржаповна Маадыр:

— Уругларга кончуг чугула херек, солун маргылдааны эрттирип, шыдыраа спортун сайзырадып чорууруңар дээш, өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис — деп үнелди берди.

Бир дугаар ортумак школаның улусчу чаңылдар башкызы Надежда Ендановна Донгак:

— Мындыг маргылдааны бир дугаар көрүп тур бис. Чон дыка сонуургап, деткип тур. Мээң чаңгыс хомудалым, шыдыраа бөлгүмүн удуртуп турган Маспый-оол Чамьянович Ондар турган болза деп бодап ор мен. Ол чоокта чаа чырык өртемчейден чарлып чорупту. Бо маргылдааларны көргөн болза, ол дыка-ла өөрүрү ийик — деп, сеткил хайнышкын-биле чугаалады.

Маргылдааны организаптап эрттиргени дээш Мөңгүн-Тайга кожуунуң өөредилге килдизинге, ылаңгыя Алена Владимировна Көгелге, кожуунуң шыдыраа федерациязынга, "Шын", "Сылдысчыгаш" солуннарның кол редакторларыңа, Тыва Республиканың Чазааның Парлалга агентилелинге, "Тыва" КТРК-га, "Кашпал" КУБ-туң директору Шолбаана Натпит-оолга шыдыраачыларның өмүнээзинден өөрүп четтиргенивисти илереттим. Оон аңгыда Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң даргазының оралакчызы Алексей Семенович Санданга деткимчези дээш база өөрүп четтирдивис.

Шынал-ла, бистер Черби ортумак школазының өөреникчилери-биле Тывага шыдыраа спортун сайзырадыр дээш чоннуң хей-адың көдүрүп, ыраккы Бай-Тайга, Эрзин кожууннарга чедип чордувус. Чон аажок сонуургап, деткир-дир. Чоннуң ынак оюну шыдырааны непередир дээш, ам-даа кызып ажилдаар бис. Маңаа кол рольду ойнап турар башкывыс Ким-оол Бодагановичиге, оон шыдыраа бөлгүмүнүң ойнакчыларының ада-иелеринге, ылаңгыя Овадайның авазы Клара Сат-Доржуевна Хомушкага, Каң-Болаттың авазы Чечек Спартаковна Ооржакка улуу-биле четтирдивис.

Хоочун башкым Шолбан Сундуевич Хертекке бисти деткип, Мөңгүн-Тайганың каас-чараш бойдус чурумалы-биле таныштырганы дээш, хуумда өөрүп четтирдим.

Семен АРТЫНА.

Кызыл кожуун.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс Ким-оол Сумбуевич ХОМУШКУ октябрь 10-да 70 харлаан.

Чыраа-Бажы совхозунга хей чылдарда малчыннап, кадарчылап, шаңнал-макталдыг ажилдап чораан. 10 ажы-төлдүн, 20 уйнуктарының ынак адазы, кырган-ачазы.

Бо хүннерде Чыраа-Бажы сумузунда мал-маган азырал чурттап чоруур. Кезээде эрес-кежээ, оюн-баштак, омак-сергек ачавыска, кырган-ачавыска дараазында одурулгарны бараалгаттывыс:

Чеден харга четсе-даа,

Черге дегбес хевээр-дир сен.

Челер агтты муңувуткаш,

Чыраакыны өрү чөлзир.

Чыраа агтты муңувуткаш,

Чыраа-Бажы уну чедер.

Чараш чаңныг кырган-ачам

Чалы хевээр, эрес хевээр.

Чыраакының чылбай суунга

Чыда сояр байлаң-на сен.

Чараш кара кадыныңкың

Шынзылгалыг ирейи сен.

Хей-ле чылдар дургузунда бистиң-биле

Хөгүлүг-омак, кадык-шыырак чорууруңу күзедивис.

Ажы-төлү, уйнуктары.

Кызыл хоорайның № 1 электри четкизиниң начальнигинге болгаш Бай-Хаак суурда кожуунуң № 3 электри четкизиниң кол инженери хостуг олутка ажилдаксаан кижилерге конкурсту чарлап тур

Кандидаттардан кол негелде:

— дээди профессионал (техниктиг) билии;

— удуртур ажилдарга 5 чылдан эвээш стажтыг болуру.

Чагыгны «Тывазэнерго» ААН-ниң кадрлар килдизинде хүлээп ап турар.

Харылзажыр телефону: 3-49-29.

КАМГАЛАЛЫНЧЕ КИЧЭЭНГЕЙНИ УГЛАНДЫРАР

Мал ажылының бир бергедеп турар айтыры — мал чеминиң белеткели болур. Кажан ону белеткеп алганда, оон камгалалынче онза кичээнгейни угландырап апаар. Эртен чылдарның статистика медээзинден алырга, оон чамдыызы өрттен когарап турар.

Республиканың малчынарның белеткеп алган сизин камгалаар сорулга-биле "Сено-2005" деп операцияны чорудуп эгелээш. Оон кол сорулгазы болза, мал чемин өрттүн айыыл чок чоруундан камгалаарын хандыраы болур. Өрт колдуунда бичии уругларның

от-биле оваарымча чок болганындан болуп турар. Өрт-биле демисежириниң орнунга, ону баш удур болдурбазының талазы-биле ажилды чорудары таарымчалыг.

Бистер, өрт камгалалының ажилдакчылары, бистиң республиканың шупту чурттакчыларын мал чемин камгалаар талазы-биле бүгү-ле бар турган хемчеглерни долузу-биле ажылгаарынче силерни кыйгырдымыс.

И.В.ФИСЕНКО,

Кызыл хоорайның өрт хайгааралының талазы-биле күрүне инспектору.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Чапанчыг чаш, чаңгыс оглум, иезиниң чөлөнгижи **Амыр Айбекович МОНГУШТУ** сөөлгү оруунуң удешкен Ак-Даш школа коллективинге, чаңгысклассчыларыңа, ол класстың ада-иелеринге, кожуунуң социал реабилитация төвүңге, Кызыл хоорайның (Рабочая, 49, хүрээге) моральдыг база материалдыг дузаны көргүскени дээш четтирдим.

Авазы.

ИХЯ ДЫҢНАДЫП ТУР

БУРУУЛУГЛАР ХАРЫСАЛГАГА ОНААШКАН

Кызыл хоорайның милициязының участок шагдааларының 2005 чылдың сес айларында «Суррогат» деп эрттирип турар профилактиктиг хемчеглериниң түннелинде шынары багай арага аймаа чажырып садып турар 1890 «адрестерни» хынааш, 833 литр спиртти, шынары багай кылымал 555 шил водканы хавырган. Буруулуг 458 кижиге административтиг торгаалды оонаган.

2005 чылдың октябрь 1-де милицияның №1 девискээр пунктузунуң начальниги Аяс Санчаттың удуртулгасы-биле милицияның участок шагдаалары Эртине Ховалыг, Белек Ховалыг, Чечек-оол Ооржак боттарының хамаарышкан участогунда мурнунда арага

аймаан чажырып садып турган «адрестерни» хынаан. Оларның чаңгызында-даа арага аймаа садып турар кижки чок болган, оон чылдагааны «адрестерниң» эзелери арага сатпастай берген.

Сибирская кудумчузунда бир бажыңда Валя кырган чурттап орап, ол арага аймаан чажыт са-

дып турарын шагдаалар дыңнааш, ынаар бир садып алыкчыны чорудуптарга, удаваанда кылымал водканы садып алгаш келген. Шагдаалар бажыңга баргаш соктаарга, оларны дораан кирибээн, кухня соңгазындан бакылап көөрге, хана баарын дургаар салып каан чогуур бижиктерлиг спирт хааржактары көстүп турган. Оларда 2,5 литр ишкир саваларда

спирт холумактыг куу өнүг суук чүүл бары тодаргай болган. Хоралыг арагазының аймаан узуткаан улус болуп, пласстмас савалардан хууннарже болгаш өске-даа саваларже, суугу же кудуп, соңгыны форточказындан үндүр чажып эгелээш. Ол үеде авазы биле уруу шагдааларны бажыңче кирипкен, арктан продукциязын шагдааларга эки тура-биле бээр

ужурга таварышкан, ол 2,5 литр-ниң 61 шили болган. Хууннарга, сакпыңнарга кудуп каан арагазын черже өргүпкен. Иешкилерге таныш протоколду тургускан, араганың хоразының дугайында чугааны оларның-биле кылган. Бо удаада олар кылып турган херзэн шын эвес деп билгеннер хире.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниятиел-политиктиг кылдис — 1-18-10, культура, өөредитге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур кылдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7373. Чагыг 113.

АГАР САНЬЫВЫС: № 40703810400000010000, Б.ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН — 1701008466; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар хөректериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээ.

Херечелелиниң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркөмтединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинини-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.